

De toekomst van werk in de zware industrie

*De strijd van de werknemers voor
verduurzaming van Tata Steel*

SJOERD BROUNS & ROEL BERGHUIS

*Laat de Rotterdamse haven
geen fossiel drama worden*

VINZENZ BÄUMER ESCOBAR

*Maak haast met Europees
industrie- en arbeidsmarktbeleid*

**MOHAMMED CHAHIM, AGNES JONGERIUS
& ARNOLD TUKKER**

Jaargang 79, nummer 5, 2022

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik de Boer

Meike Bokhorst

Wimar Bolhuis

Ruud Koole

Wiljan Linders

Marijke Linthorst

Kiza Magendane

Annemarijke Nierop (*hoofdredactie*)

Bram van Welie

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl**

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart (*omslag & lay-out*)

Abonnementen

Bel 06 206 12 852,

mail info@vangennep-boeken.nl

voor een abonnement of kennis-

makingsnummer of meldt u zich

aan via het formulier op

www.vangennep-boeken.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Emmastraat 69

1814 DM Alkmaar

info@vangennep-boeken.nl

06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 25

▶ Particulier Nederland: € 84,50

▶ Instelling Nederland: € 164,50

▶ Particulier buitenland: € 147,50

▶ Instelling buitenland: € 175,50

▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees

Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).

Aanmelden via send@wbs.nl

© 2022 Uitgeverij Van Gennep

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Redactioneel

Rare tijden

Hoe meer crises zich in Nederland aandienen, hoe doller het beleid lijkt te worden. Is er na lang aandringen eindelijk een energieplafond afgesproken, schiet het kabinet door en geeft het op de valreep alle huishoudens dit jaar honderden euro's korting op de energierekening. Alsof alleen compensatie bieden voor mensen in nood geen optie is. Smijten met geld gebeurt ook om de boeren te compenseren voor hun verlies, zonder dat het een oplossing van het stikstofprobleem dichterbij brengt. Scholen zitten op stapels corona-geld, maar lukt het niet daar docenten voor aan te stellen want een beleid voor de lange termijn wordt blijkbaar onverstandig geacht. Waar de rekening straks landt valt te vrezen.

Daar een wenkend politiek alternatief tegenover zetten moet toch mogelijk zijn. De nieuwe WBS-directeur Tim 'S Jongers kondigt alvast aan dat de Wiardi Beckman Stichting naast wetenschappelijke kennis ook veel meer ervaringskennis zal gaan meewegen: als je niet weet hoe beleid daadwerkelijk uitpakt kun je immers gewoon ook niet zoveel anders dan met hagel schieten.

Veel inspiratie haalden de medewerkers van de WBS het afgelopen halfjaar daarnaast uit het project 'Eerlijke transitie voor werknemers in de industrie', dat samen is uitgevoerd met het wetenschappelijk bureau van GroenLinks. Sjoerd Brouns & Roel Berghuis, Vinzenz Bäumer Escobar en Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker schreven hier bijdragen voor, over Tata Steel, de Rotterdamse Haven en broodnodig Europees industrie- en arbeidsmarktbeleid.

Verder schrijft Wim Derksen dit nummer over de BV Nederland die geen BV mag heten, doet Paul Tang concrete voorstellen voor het bevorderen van onafhankelijke berichtgeving op sociale media en trappen Ruud Koole en Henk te Velde een serie af over de grondwet, die komende nummers zal worden vervolgd.

Voor wie nog niet genoeg heeft van bestuur en politiek rest het theater van Parels voor de Zwijnen, met een participatieavond in Amsterdam-Noord.

Veel leesplezier!

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur

Vrijmipo

Hermen Hoek en Marc van Osch zijn werkzaam als docent Nederlands op de OSG Hugo de Groot in Rotterdam. Met Vrijmipo bezorgen zij poëzie op bijzondere en onvermoede plekken.

De Zuid-Hollandse Alblasserwaard is een mooie plek om te wandelen en te fietsen. Sinds een aantal jaar is het ook een gebied waar veel poëzie te ontdekken valt. In het project *Dichter bij de polder* worden dertig toonaangevende dichters gekoppeld aan een plek in het landschap: een boom, de bocht van een rivier, een kerkje. De schrijvers, onder wie bekende namen als Willem Jan Otten, Radna Fabias en Anna Enquist, maken een gedicht dat geïnspireerd is op deze plek. Een kunstenaar vereeuwigd dit gedicht vervolgens in een bronzen sculptuur. Hiermee krijgt de poëzie een fysieke plek in het landschap. Er zijn wandel- en fietstochten uitgezet om al deze plaatsen te kunnen ervaren, maar ook de argeloze recreant kan op deze manier zomaar op een mooi gedicht stuiten. Ook Vicky Francken kreeg de opdracht om een gedicht te schrijven. Geïnspireerd door de omgeving van de Donkse Laagten, een veenweidegebied rondom buurtschap Den Donk, schreef ze een gedicht waarin geborgenheid en groei elkaar raken. Francken publiceerde in diverse literaire tijdschriften voor ze in 2017 debuteerde met de bundel *Röntgenfotomodel* – waar ze onder meer de C. Buddingh'-prijs mee won.

Grondbeginsel

Een nieuwe dag klimt omhoog uit de mist
van de morgen, als een mol uit ondergronds
donker en ik kom uit de grond van mijn wortels
uit de stam van een man en een vrouw.

Kon ik kruipen uit tijd en uit huid, dan borg ik mij nog
in de takken die me tilden – harshandig, sterk.
Zonder? Lag ik nog ergens in het gras dat precies
mijn lengte had. De boom die ik ben, was ik nooit

zonder wortels. Groeien gaat geheel vanzelf en toch
is het zwaar werk.

Vicky Francken (1989)
Uit: Dichter bij de polder, 2017

De nieuwe verzorgingsstaat

Door **Paul de Beer**

Redacteur S&D, Hoogleraar aan de UvA, verbonden aan AIAS-HSI

2008: de regering trekt miljarden euro's uit om de banken te redden die in grote problemen zijn gekomen door de kredietcrisis, om te voorkomen dat het financiële systeem ineens stort. 2020: de regering trekt miljarden euro's uit om te voorkomen dat bedrijven als gevolg van de coronacrisis kopje-onder gaan. 2022 en 2023: de regering trekt miljarden euro's uit om de gevolgen van de sterk oplopende energieprijzen en de torenhoge inflatie op te vangen.

Het patroon is inmiddels duidelijk: om de zoveel jaar maken we een crisis door en van de overheid wordt dan verwacht dat zij de beurstrek om de economische en maatschappelijke gevolgen te verzachten. Omdat iedere crisis weer anders is, moeten er telkens op stel en sprong noodmaatregelen worden getroffen. Achteraf blijkt steeds weer dat die maatregelen te grofmazig en te weinig gericht waren, waardoor ook velen ervan geprofiteerd hebben die ze eigenlijk niet nodig hadden.

Omdat het om noodmaatregelen gaat is er ook geen structurele financiering voor en laat de overheid 'eenmalig' de staatsschuld oplopen. Een paar jaar later kan het bedrijfsleven, dat dankzij de overheidssteun de crisis goed is doorgekomen, weer megawinsten maken, waarover het mondjasmaat belasting betaalt. De lasten van de crisis worden gecollectiviseerd, de lusten in de goede tijden zijn geprivatiseerd.

Feitelijk is hiermee langzamerhand een nieuw type verzorgingsstaat gecreëerd. De oude verzorgingsstaat was gebaseerd op het principe dat iedereen in een moderne indus-

triële samenleving risico's loopt die men niet of nauwelijks kan beïnvloeden en ook niet individueel kan verzekeren. Daarom is iedereen verplicht mee te betalen aan de sociale verzekeringen die je in geval van tegenslag een uitkering of vergoeding garanderen. Die oude verzorgingsstaat staat al sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw onder druk, omdat deze te duur en te weinig 'activerend' zou zijn. Als gevolg hiervan is de bescherming die burgers vandaag de dag aan het stelsel van sociale zekerheid ontnemen een stuk beperkter dan veertig jaar geleden het geval was.

Onopgemerkt en zonder dat daar ooit bewust toe is besloten, is er ook een nieuwe verzorgingsstaat ontstaan. De overheid treedt op als verzekeraar 'in laatste instantie' als er een grote crisis uitbreekt. Anders dan bij de oude verzorgingsstaat brengt zij daarvoor bij de potentiële profiteurs geen premie in rekening. Daarmee neemt de overheid een flink deel van het ondernemersrisico op zich. Dat vergroot de prikkel voor bedrijven om grote risico's te nemen en te speculeren. Zo vergroten zij de kans op superwinsten, die zij zelf mogen houden, terwijl het grotere risico op megaverliezen deels door de overheid wordt gedekt.

In een wereld waarin het lot van iedereen met iedereen is verbonden en crises zich razendsnel over de wereld verspreiden, kunnen de grootste risico's niet meer door individuele bedrijven worden gedragen. Het is dus goed te weten dat de overheid klaar staat om die risico's voor een belangrijk deel op te vangen. Maar we mogen dan ook van bedrijven vragen dat zij veel meer bijdragen aan de overheid dan zij nu doen. Een verdubbeling van de winstbelasting naar 50% zou een alleszins redelijke prijs zijn om hiervoor aan het bedrijfsleven te vragen.

Column

Meer dan wetenschap alleen

Door **Tim 'S Jongers**

Directeur Wiardi Beckman Stichting

Sinds 1 september 2022 ben ik aangesteld als directeur van de Wiardi Beckman Stichting. En al ben ik op het moment van dit schrijven nog maar een maand actief voor dit mooie instituut, het voelt als een halfjaar.

Dat heeft te maken met twee zaken: het warme bad waarin ik terecht ben gekomen en de veelheid aan mensen die ik al heb mogen ontmoeten. Ontmoetingen die, zowel met de naaste collega's als met al diegenen die vol van idealen betrokken zijn bij de partij, vertrouwen geven in de gezamenlijke toekomst die voor ons ligt. Een toekomst die wat mij betreft niet anders dan sociaal-democratisch kan én moet zijn.

Mijn voorganger, Klara Boonstra, laat een gezonde en evenwichtige organisatie achter. Het is een gespreid bedje en daar zou iedereen haar erkentelijk voor moeten zijn, zeker gezien de uitdagingen die zij te lijf moest gaan na de verkiezingsnederlaag van de PvdA in 2017 en de daaropvolgende krimp van het WBS-budget met 60%. De WBS komt van ver en zoals het er nu voorstaat zijn er voldoende bouwstenen om samen ver te komen. En met samen bedoel ik dan ook echt samen.

Een voorschot hierop nemen we met de Open WBS-dagen die we dit jaar organiseren. Omdat het omwille van het veelvoud aan verzoeken niet mogelijk is iedereen persoonlijk te ontmoeten, ontvangen we nog dit jaar vier groepen van dertig partijgenoten ten huize van de WBS. Slechts een fractie van het aantal belangstellenden. De mogelijkheid dat we

hier in 2023 mee verder gaan is zodoende uitgegroeid tot waarschijnlijkheid die grenst aan een zekerheid. Want input van zoveel mogelijk mensen is voor ons van belang om tot een goede agenda en lading daarvan te komen.

De uitdagingen waar we in dit land mee te maken hebben zijn groot. Systemen lopen knel, burgers vertrouwen elkaar en de overheid steeds minder en een groot verhaal voor een gezamenlijke toekomst blijft vooralsnog uit. Daarom geloof ik er heilig in dat de oplossingen en vergezichten óók van onderop moeten komen. We zijn het als wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid aan onszelf verplicht om van alle kennisbronnen die we voorhanden hebben gebruik te maken. Dat gaat verder dan enkel wetenschappelijke kennis.

Ook de ervaringen en inzichten van niet-wetenschappers doen ertoe. Sterker nog, zij zijn wat mij betreft een wezenlijke aanvulling op wetenschappelijke inzichten en zijn broodnodig ten tijde van institutioneel wantrouwen. Wij zullen als Wiardi Beckman Stichting in 2023 dan ook kijken hoe we ieders kennis optimaal kunnen inzetten.

Dat betekent het verbreden van ons netwerk en het buiten gebaande paden durven treden. Dat willen we doen via diverse gremia, het zoeken van verschillende podia en met een stem die bol staat van onze waarden. Daarbij roepen we dan ook op tot activatie. Nodig ons actief uit, doe mee en – vooral – help ons mee kennis te ontwikkelen.

Elkaar ontmoeten is daarbij de sleutel tot succes. Want een nieuwe toekomst verbeeld je niet alleen. En aan een nieuw verhaal schrijf je niet alleen.

OMSLAG IN DE ZWARE INDUSTRIE

Half oktober presenteerden de Europarlementariërs, Eerste én Tweede Kamerleden van GroenLinks en PvdA het manifest *De toekomst van werk in de zware industrie*.

Achtergrondartikelen bij het manifest staan in een gezamenlijk dossier op de websites van de wetenschappelijke bureaus van beide partijen. Drie van deze artikelen zijn in dit nummer van S&D te vinden.

SJOERD BROUNS en **ROEL BERGHUIS** doen verslag van de strijd van de medewerkers van Tata Steel voor verduurzaming van 'hun' bedrijf. **VINZENZ BÄUMER ESCOBAR** maakte een reportage over het werk in de Rotterdamse Haven, waar veel woorden worden besteed aan duurzaamheid, maar waar daden vooralsnog uitblijven. **MOHAMMED CHAHIM**, **AGNES JONGERIUS** en **ARNOLD TUKKER** hameren erop dat een rechtvaardige energietransitie een actief industriebeleid vergt en daaraan gekoppeld een solide arbeidsmarktbeleid.

Erop of eronder voor Tata Steel Nederland

De staalproductie in Nederland heeft alleen toekomst als deze duurzaam wordt, zoveel is wel duidelijk na alle ophef die er de laatste jaren rond de vervuiling van Tata is ontstaan. De werknemers van Tata zien dit ook in, en voeren strijd voor staalproductie op basis van waterstof in plaats van kolen. Een reconstructie hoe de kennis en inzet van werknemers een internationaal bedrijf tot verduurzaming kan aanzetten.

ROEL BERGHUIS & SJOERD BROUNS

Roel Berghuis is voormalig FNV-vakbondsbestuurder bij onder andere de NS en Tata Steel Nederland en geeft advies over groen/rode verduurzaming en sociale vraagstukken. Sjoerd Brouns is onderzoeker bij de Wiardi Beckman Stichting.

Staal maken, dat doen ze in de IJmond al meer dan honderd jaar. Toen in 1918 de Hoogovens werden opgericht, werd gekozen voor de locatie bij IJmuiden, met een diepzeehaven aan de Noordzee, gelegen aan het Noordzeekanaal en met een harde schelpengrond, geschikt voor zware installaties.

De Eerste Wereldoorlog bracht het besef dat de afhankelijkheid van het buitenland voor cruciale goederen als staal verminderd moest worden. Om die reden investeerden de Nederlandse overheid en de gemeente Amsterdam stevig in het project. Tot ver in de jaren negentig bleef de Nederlandse staat het bedrijf financieel steunen. Daaraan kwam een einde toen in 1999 Hoogovens fuseerde met British Steel tot Corus, dat op zijn beurt in 2007 weer onder het Indiase Tata kwam te vallen.

Het belang van de staalfabriek voor de regio IJmond is tot op de dag van vandaag groot. Het Centraal Bureau voor de Statistiek becijferde dat de industrie een aandeel van maar liefst 20% heeft in de totale werkgelegenheid in de regio.¹ Momenteel zijn er ongeveer negenduizend directe banen gemoeid met Tata Steel Nederland en nog eens een veelvoud aan indirecte banen.

Veel werknemers wonen in omliggende plaatsen als Beverwijk, Heemskerk of Velsen en werken al lange tijd voor het bedrijf. De economische afhankelijkheid, de lokale binding en de goede arbeidsvoorwaarden zorgen er sinds jaar en dag voor dat het bedrijf populair is onder werknemers en in de regio. Het staalbedrijf in de IJmond is ook van groot belang voor behoud van technische opleidingen en kennis in Nederland.

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

Gezondheidsschade

Maar de populariteit van het bedrijf daalt. Een substantieel deel van de omwonenden kijkt tegenwoordig met een kritische blik naar Tata.² Dit heeft te maken met de lokale vervuiling die in de afgelopen jaren aan het licht is gekomen en die niet meer geaccepteerd wordt. Die verontwaardiging voert met name terug op de grafietregens van 2018 en 2019. Er ontsnapte toen bij onderaannemer Harsco, die restproducten verwerkt, giftige grafietwolken die neersloegen in de omgeving.

Uiteindelijk gaat niet Tata Steel Nederland maar Tata Steel India over de investeringen en de besteding van winst in IJmuiden

Ook al komen de grafietregens na maatregelen sindsdien gelukkig niet meer voor, ze vormden wel de aanleiding voor meer kritische vragen over de vervuiling van Tata. De laatste jaren brachten het RIVM en de GGD studies naar buiten waaruit blijkt dat er in de omgeving van de fabriek vaker ziektes en gezondheidsklachten voorkomen en er meer fijnstof en schadelijke stoffen in de lucht zitten.³ Omwonenden begonnen actiegroepen, zoals *Frisse Wind* uit Wijk aan Zee, die zich gingen mengen in het publieke debat over Tata.

Overlast wordt nu systematisch gemeld en de fabriek wordt 24/7 in de gaten houden met camera's die live streamen op Twitter. Onder tussen heeft advocaat Bénédicte Ficq in mei 2021 aangifte gedaan tegen de directie van Tata voor 'het moedwillig schaden van de gezondheid van mens en dier'. Het Openbaar Ministerie heeft in februari 2022 een strafrechtelijk

onderzoek ingesteld, dat op het moment van schrijven nog loopt.

CO₂-uitstoot

Tata Steel Nederland is de afgelopen jaren niet alleen vanuit de omgeving onder druk komen te staan, maar ook vanwege het aandeel van de fabriek in de Nederlandse CO₂-uitstoot. Al lange tijd geldt Tata als de grootste vervuiler van Nederland. Direct en indirect is de fabriek verantwoordelijk voor ongeveer 7% van alle Nederlandse CO₂-uitstoot.⁴ Met het sluiten van het Klimaatakkoord van Parijs (2015) en het Nationale Klimaatakkoord (2019), dat invulling moet geven aan 'Parijs', groeide de druk op Tata om de uitstoot terug te dringen.

Hierover voerde de directie van het bedrijf de afgelopen jaren ook al gesprekken met het ministerie van Economische Zaken en Klimaat, onder andere over subsidie voor CCS (Carbon Capture and Storage), waarbij een fors deel van de CO₂-uitstoot van Tata Steel zou worden afgevangen en opgeslagen in lege gasvelden onder de Noordzee. De manier van produceren zou hierbij echter onveranderd blijven want de afhankelijkheid van kolen in het proces van staal-maken zou blijven bestaan. Een echt duurzame omslag zou uitblijven.

Met deze maatregel zou bovendien niet fundamenteel iets verbeteren aan de uitstoot van schadelijke stoffen voor de omgeving. Daarnaast zou de keuze van CO₂-opslag onder de Noordzee het staalbedrijf in IJmuiden op grote achterstand zetten ten opzichte van zijn Europese concurrenten, die veelal uitgaan van een toekomstscenario waarin ze staal gaan maken op basis van waterstof.

Werkgroep Zeester en FNV Metaal

Onder werknemers leidde de plannen van het bedrijf voor CO₂-afvang tot onrust. Onder hen ook Piet Joustra, oud-directeur van Hoogovens. Joustra organiseert een club van wetenschappers, oud-Hoogoven-directeuren,

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

vakbondsbestuurders en experts om zich heen. Samen vormen zij een denktank Werkgroep Zeester en schrijven ze het *Strategisch Plan 2020 – 2050: Naar een toekomstbestendige staalindustrie IJmuiden*.⁵ Ook FNV Tata Steel raakt nauw betrokken bij de werkgroep.

In mei 2021 lanceert FNV Metaal, geïnspireerd door de voorstellen van de Werkgroep Zeester, het plan *Groen Staal, een plan goed voor het klimaat, een schonere IJmond en werkgelegenheid*. Met dit plan gaat FNV in tegen de CCS-plannen van het bedrijf, waarover de directie

vergroenen of sluiten. Voorafgaand aan het debat demonstreerden de FNV en werknemers van Tata bij de Tweede Kamer voor hun *Groen Staal*-plan.

Afgelopen juli werd *Groen Staal* ook als uitgangspunt genomen voor de maatwerkafspraken tussen de ministeries van Economische Zaken en Klimaat en Infrastructuur en Waterstaat samen met de Provincie Noord-Holland en Tata Steel Nederland over ondersteuning van de verduurzaming.⁷

Een andere manier van staal produceren

De overstap naar het maken van staal op basis van waterstof betekent dat het staalbedrijf er ook anders uit gaat zien met minder schoorstenen en andere fabrieken. Om dit te realiseren worden de hoogovens, die op kolen draaien, vervangen door Direct Reduced Iron (DRI) technologie. Dat is een technologie waarmee ijzer wordt gemaakt op basis van aardgas of waterstof, waardoor er geen kolen meer nodig zijn het in proces. Naarmate er meer waterstof beschikbaar komt, kunnen de DRI-installaties volledig overschakelen op waterstof waardoor er geen uitstoot van CO₂ meer is. Door de transitie naar waterstof kunnen de Hoogovens en Kooks- en Gasfabrieken sluiten.

Uiteindelijk zal dit ervoor zorgen dat de uitstoot van schadelijke stoffen voor de omgeving sterk zal afnemen, vooral als gevolg van het 'uitfaseren' van de vervuilende Hoogovens, Sinterlijnen en Kooks- en Gasfabrieken.⁸ Maar het duurt nog jaren voordat alle afspraken gemaakt zijn met de overheden, de vergunningen zijn verstrekt en de fabrieken zijn gebouwd. Voor de omgeving zijn al heel veel sneller substantiële verbeteringen nodig.

Tata lijkt dit inmiddels zelf ook in te zien en is sinds 2020 bezig met het implementeren van de zogenaamde *Roadmap+*, een programma waarmee € 300 mln wordt geïnvesteerd in het terugdringen van uitstoot die schadelijk is voor de omgeving. Het bedrijf heeft toegezegd dat er aanvullende maatregelen worden

De Tata-fabriek is nu veel vervuilerder dan een moderne Kooks- en Gasfabriek zou mogen zijn volgens de Europese richtlijnen

op dat moment dus nog gesprekken voert met het ministerie van Economische Zaken en Klimaat. FNV Metaal pleit voor de productie van staal op basis van waterstof. Politieke partijen en milieuorganisaties reageren positief op dit plan en het geloof groeit dat met deze waterstofroute 'IJmuiden' een innovatieve, écht duurzame weg zal kunnen inslaan.

Op 15 september 2021 gaat ook de directie van Tata om, en maakt zij bekend volop te zullen koersen op de productie van groen staal via de waterstofroute. De directie geeft aan voor deze route te kiezen omdat deze, naast de CO₂-emissiereductie, ook 'de meeste voordelen voor de omgeving' oplevert.⁶ Dit besluit volgt niet geheel toevallig een week na een stevig debat in de Tweede Kamer over de toekomst van Tata. Naar aanleiding van een zorgwekkend onderzoek van het RIVM maakten partijen van links tot rechts hierbij duidelijk dat zij maar twee opties zien voor de fabriek:

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

getroffen als blijkt dat met de *Roadmap+* de doelstellingen toch niet worden gehaald.⁹

Ook zal worden onderzocht of en hoe er in de komende jaren, voordat de nieuwe installaties er staan, de gezondheidssituatie van omwonenden kan worden verbeterd. Een optie daarbij is om vervuilende onderdelen van de fabriek eerder te sluiten.¹⁰ De Tweede Kamer riep afgelopen juli op tot dit onderzoek in een breed gesteunde motie. Daarbij wordt expliciet gerefereerd aan het sluiten van de verouderde Kooks- en Gasfabriek 2, die inmiddels symbool staat voor de vervuiling van de staalfabriek.¹¹

Maar zolang er in IJmuiden nog geen DRI-ovens draaien op aardgas of waterstof zullen kooks als verbrandingsproduct nodig zijn in het proces van staal maken. Dat is een probleem, want juist die kooksfabriek is enorm vervuilend. In een Kooks- en Gasfabriek worden kolen droog gedestilleerd tot kooks, die later in het proces nodig zijn om ijzererts te reduceren tot ruwijzer. Hierbij komen veel schadelijke stoffen vrij. Omdat de Kooks- en Gasfabriek van Tata zo oud is, geldt er een uitzondering op de Europese normstelling waar de fabriek aan moet voldoen. Met andere woorden: de fabriek is ook nog eens veel vervuilender dan een moderne Kooks- en Gasfabriek zou mogen zijn.

Als uit het onderzoek nu blijkt dat de Kooks- en Gasfabriek 2 moet sluiten, zal Tata elders in de wereld kooks moet gaan inkopen om te kunnen blijven produceren. Dit kost het bedrijf ruwweg € 200 mln op jaarbasis.¹² Deze kostenpost zou volgens het staalbedrijf het merendeel van de gemiddelde jaarlijkse winst van Tata Steel Nederland tenietdoen en het bedrijf in een moeilijke financiële positie brengen, die ook de groen staal-plannen zou doorkruisen. De groen staal-plannen vergen immers een miljardeninvestering die moeilijker op te brengen is als er geen winst meer gemaakt wordt.

Zo dreigt een situatie waarin milieu- en gezondheidswinst in de omgeving op de korte

termijn en klimaatwinst op de lange termijn tegenover elkaar komen te staan. Deze patstelling kan pas worden doorbroken als eerste duidelijkheid komt van Tata Steel India zelf. Hoeveel is men in India bereid te investeren in het terugdringen van de lokale vervuiling en het realiseren van groene staalproductie in de IJmond?

Beslissingen worden gemaakt in India

Net als veel andere grote industriële complexen in Nederland is Tata Steel Nederland in handen van een buitenlandse investeerder. Deze eigenaarsstructuur kan problematisch zijn op het moment dat er grote investeringen gedaan moeten worden om de lokale milieu- en gezondheidsomstandigheden te verbeteren of om de nationale uitstoot van broeikasgassen terug te dringen. Uiteindelijk gaat niet Tata Steel Nederland maar Tata Steel India over de investeringen en de besteding van winst in IJmuiden.

Jarenlang is 'IJmuiden' winstgevend geweest, maar veel van dat geld is niet ten gunste gekomen aan de fabriek. Een groot deel van het positieve resultaat uit IJmuiden werd weggesluisd om te compenseren voor de verliesgevende Britse fabrieken van Tata Steel, waarmee IJmuiden tot voor kort samenviel onder Tata Steel Europe. Jarenlang is onvoldoende geïnvesteerd in het onderhoud van de fabrieken in IJmuiden, terwijl iedere cent die wel in IJmuiden is geïnvesteerd zelf in IJmuiden is verdiend.

Inmiddels bestaat Tata Steel Europe niet meer en zijn de staalfabrieken opgesplitst in een Britse en een Nederlandse tak. In het Verenigd Koninkrijk draait Tata Steel India de overheid nu de duimschroeven aan. Het conglomeraat vraagt de Britse regering om een bijdrage van £ 1,5 mrd om de fabriek te verduurzamen en dreigt met sluiting van de Tata-fabrieken.¹³ Dat roept ook vragen op over de bereidheid van Tata Steel India om in IJmuiden te investeren. Begin vorig jaar stond

Velsen-Noord 2014: Op het fabrieksterrein van de staalfabriek Tata Steel houdt een vrachtwagenchauffeur de bergen ijzererts, koolstofen steenkolen nat.

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

de fabriek immers nog te koop. Toch wordt er vooraansnog niet bedreigd met sluiting van de fabriek in IJmuiden.

De Nederlandse overheid heeft, in tegenstelling tot de Britse, de intentie uitgesproken om mee te investeren in de vergroening van de fabriek, al zijn er nog geen harde bedragen genoemd.¹⁴ Daarnaast lijkt de overstap naar groene waterstof in Nederland voor Tata Steel India een interessante leercasus voor wanneer de andere staalfabrieken van Tata buiten Europa in een later stadium de omslag moeten maken.

Mocht Tata Steel India niet bereid zijn voldoende in de toekomst te investeren of onvoldoende te investeren in het verbeteren van de leefomstandigheden in de periode van ombouw naar Groen Staal, dan zal de overheid hopelijk staatsdeelname in Tata Steel Nederland overwegen. Op die manier kan de overheid meepraten over de koers van het bedrijf. Ook pensioenfondsen zouden met financiële steun en beleggingen de vergroening van de Nederlandse staalindustrie een impuls kunnen geven.¹⁵

In de aangenomen motie van toenmalig Tweede Kamerlid namens de PvdA William Moorlag werd de regering al opgeroepen om, gezien het feit 'dat de belangrijkste Nederlandse staalindustrie in de huidige eigendoms- en zeggenschapsverhoudingen ernstig wordt beknot in haar vermogen om zelfstandig te beslissen over noodzakelijke investeringen in innovatie, verduurzaming en werkgelegenheid', desnoods 'onconventionele middelen' in te zetten om ervoor te zorgen dat 'de Nederlandse staalindustrie kan blijven innoveren en verduurzamen'.¹⁶ Ook in het Kamerdebat van september 2021 bleken verschillende partijen bereid om in het uiterste geval een staatsdeelname te steunen teneinde het behoud van de staalproductie in de IJmond te garanderen.¹⁷

Tata: een voorbeeld van groene industriepolitiek

Naast de investeringen die Tata Steel zelf moet doen, is er bij de verduurzaming van de

fabriek hoe dan ook een grote rol weggelegd voor de overheid. Er moet waterstofinfrastructuur worden aangelegd, vergunningen moeten versneld worden afgegeven en er zal hoe dan ook extra geld nodig zijn om de omslag te financieren. Dit zal niet alleen voor Tata Steel Nederland gelden maar ook voor andere industriële clusters in Nederland. In navolging van de gesprekken met Tata zullen ook met andere grote vervuilers afspraken gemaakt gaan worden over verduurzaming in maatwerkafspraken. Hierin zal de overheid scherpe keuzes moeten maken, kortom, industriepolitiek moeten voeren.

Industriepolitiek is sinds het scheepsbouwconcern Rijn-Schelde-Verolme-debacle in de jaren tachtig een vies woord geworden in Den Haag. De overheid probeerde de noodlijdende scheepsbouwer toen met miljardensteun te vergeefs overeind te houden. Van die fouten moeten we leren. Een centrale vraag voor een sturende overheid moet zijn of de bestaande partijen toekomstbestendig zijn en of de verduurzamingsplannen wel innovatief en verstrekkend genoeg zijn op weg naar een klimaat-neutrale economie in 2050.

Handvatten voor een eigentijdse industriepolitiek zijn te vinden in het rapport *Groene Industriepolitiek*, dat het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks vorig jaar publiceerde. De auteurs van het rapport maken duidelijk dat er voor de bestaande zware industrie twee paden zijn, ombouw of afbouw. Zo wordt voorgesteld om 'onduurzame praktijken, zoals conventionele raffinage' af te bouwen.¹⁸ Het is daarentegen duidelijk dat de samenleving ook na 2050 nog staal, dat volledig te recyclen is, nodig zal hebben. Bijvoorbeeld voor het produceren van windmolens, infrastructuur en openbaar vervoer. Het is dus zaak de staalproductie omgebouwd en verduurzaamd wordt.

Waar industriepolitiek in met name de jaren zeventig vooral defensief van aard was, gericht op het behoud van werkgelegenheid door noodlijdende industrieën overeind te houden, moet er nu geïnvesteerd worden in

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

innovatie, een nieuwe manier van produceren en een duurzame toekomst voor de industrie. Het is daarbij nodig een duidelijke afweging te maken voor welke industrieën er een toekomst is in het Nederland van 2050, alvorens miljarden gemeenschapsgeld te investeren.

In dat kader is het hoopgevend dat de minister van Economische Zaken en Klimaat in haar brief aan de Tweede Kamer van juli 2022 ook spreekt over paden van opbouw, ombouw en afbouw en inzet op strategisch, groen industriebeleid.¹⁹ Investeren in de ombouw van Tata Steel past, gezien de innovatie die ermee gepaard gaat, goed in dit plaatje. Juist de staalproductie moeten we in Nederland willen houden. Die afweging is gebaseerd op meer dan een sociaaleconomische overweging alleen.

Staal is van strategisch belang

Wie de geschiedenis van de Europese eenwording kent, kent het strategisch belang van staal. De Europese Gemeenschap van Kolen en Staal, in 1951 gesloten door België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland, geldt als de voorloper van de EU en is gestoeld op de gedachte dat dat kolen en staal van een dusdanig belang waren voor nationale economieën en de oorlogsindustrie dat samenwerking tussen landen op deze gebieden de kans op oorlog zou verkleinen.

Inmiddels is het geopolitieke speelveld natuurlijk fundamenteel veranderd. De samenwerking tussen Europese landen op strategisch gebied is echter niet minder actueel geworden. Niet zozeer om onderling oorlog te voorkomen, maar om niet te afhankelijk te worden van nieuwe grootmachten die ons minder goed gezind zijn. We blijken nu voor onze energie veel te afhankelijk te zijn van Rusland. Er wordt in Brussel hard gewerkt aan plannen om die afhankelijkheid zo snel mogelijk af te bouwen. Het plan REPowerEU is daar een goed voorbeeld van. Het is zaak daarbij niet van de ene afhankelijkheid voor de andere in te ruilen.

Momenteel produceert Tata in Nederland 6 tot 7 miljoen ton staal per jaar. Dat komt ongeveer overeen met de jaarlijkse vraag naar staal in Nederland. We kunnen dus min of meer zelfvoorzienend zijn. De Europese Unie als geheel is dat echter al een tijd niet meer. Sinds 2015 importeert de EU meer staal dan het exporteert. Afgelopen jaar was het handelstekort bijna 11 miljoen ton, op een eigen productie van 152,6 miljoen ton.²⁰

De Europese productie valt in het niet bij de Aziatische staalproductie. Die is met 72% van de wereldproductie dominant op de staalmarkt. Dat komt met name door de Chinese staalsector, die met 1031,9 miljoen ton in 2021 alleen al 54% van de wereldwijde staalproductie voor haar rekening neemt.²¹ We weten dat we ook in de toekomst staal nodig zullen hebben en we moeten voorkomen dat we de afhankelijkheid van Rusland (fossiele energie) inruilen voor afhankelijkheid van China (staal). Ook daarom is het belangrijk de Europese staalsector te behouden en rap te verduurzamen.

Vakbonden en ondernemingsraden

Het verduurzamen van Tata staat in Nederland niet op zich. Het bedrijf loopt nu voorop in de gesprekken met de overheid voor steun bij het proces naar Groen Staal, maar de minister heeft al aangekondigd dat er snel ook gesprekken zullen volgen met andere grote vervuilers. In eerste instantie zal dat met de twintig grootste uitstoters zijn.²² Ook bij andere grote uitstoters, zoals in de chemische sector, zal de overheid een belangrijke rol te vervullen hebben in het mogelijk maken van de verduurzaming, met financiering en door bijvoorbeeld de benodigde infrastructuur op tijd te realiseren.

De minister roept de bedrijven nadrukkelijk op om 'zelf met ambitieuze verduurzamingsplannen te komen die het mogelijk maken hun activiteiten nu en in de toekomst in Nederland te blijven ontwikkelen'.²³ Net

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

als in het geval van Tata vallen veel bedrijven in de zware industrie inmiddels onder een buitenlandse eigenaar. De voormalige DSM fabrieken op het terrein van Chemelot zijn grotendeels van het Saudische Sabic, maar ook Dow Chemicals in Terneuzen en Shell Moerdijk hebben het hoofdkantoor elders in de wereld staan. Dit betekent dat al dit soort bedrijven afhankelijk zijn van die buitenlandse hoofdkantoren voor de investeringen in de verduurzaming van de fabrieken. Het gevaar is dat investeringen hierdoor uitblijven of dat, zoals in eerste instantie bij Tata Nederland

Industriepolitiek is sinds het scheepsbouwconcern Rijn-Schelde-Verolme-debacle in de jaren tachtig een vies woord geworden in Den Haag

met het plan voor CCS, wordt ingezet op een minder ingrijpende, meer kortetermijnoplossing om tot CO₂-emissiereductie te komen. Net als bij Tata ligt er dus ook bij andere bedrijven in de zware industrie een duidelijke taak voor vakbonden en ondernemingsraden om ook zelf op te komen voor verduurzaming.

Buitenstaanders zal het wellicht verbaasd hebben dat juist FNV Tata Steel als eerste vakbond zelf met een plan voor verduurzaming kwam. Maar nergens anders was de druk zo hoog, nergens anders is het zo duidelijk dat er structureel iets moet veranderen om als bedrijf bestaansrecht te houden en nergens anders is de vakbond zo goed vertegenwoordigd. Tata Steel Nederland geldt van oudsher als een echt vakbondsbolwerk: van de ruim negenduizend werknemers is bijna de helft lid van een vakbond. Deze positie hebben de vakbonden natuurlijk lang niet overal (meer),

ook niet binnen de zware industrie. Het is dus van belang dat er meer wordt samengewerkt met de ondernemingsraden en dat de ondernemingsraden zich veel meer gaan bemoeien met het thema duurzaamheid.

Uiteindelijk kunnen alleen échte verduurzamingsplannen voor werknemers duurzame werkgelegenheid garanderen. Daarvoor is een goed plan nodig en voldoende investeringen. Als deze van bovenaf uitblijven, ligt er een taak voor de vertegenwoordigers van de werknemers. Stel zelf een werkgroep samen met experts, betrek stakeholders, milieuorganisaties en politici en leg zelf een plan op tafel. Anderhalf jaar geleden stond Tata nog in de verkoop en was met de overheid in gesprek over subsidie voor CCS, waarmee niks aan de lokale vervuiling zou gebeuren en de fabriek haar bestaansrecht zou verspelen. Nu ligt er een plan voor de toekomst en is de FNV druk bezig om alle werknemers, middels een sociaal contract Groen Staal, een plek te geven binnen die toekomst.

Een sociaal contract is een set afspraken tussen directie en vakbond waarin het perspectief van de werknemer wordt veiliggesteld. Per functie wordt gekeken of deze door de verduurzaming wellicht verandert of verdwijnt en of er dus om- of bijscholing nodig is. Dit levert veel duidelijkheid op voor werknemers in een tijd van onzekerheid over de toekomst, en op deze manier worden zij vroeg betrokken bij de keuzes voor hun loopbaan.

Bij Tata Steel Nederland zullen er ook nieuwe banen bijkomen voor personeel met nieuwe kwalificaties, maar met het sociaal contract Groen Staal zeggen de vakbonden terecht: er zal niemand weg hoeven. Wel zullen er afspraken gemaakt worden over het eerder stoppen met werken voor werknemers die al richting hun pensioen gaan. Het zou mooi zijn als minister Adriaansens dit door de vakbond afgesloten sociaal contract ook als voorwaarde stelt voor haar handtekening onder maatwerkafspraken met Tata Steel Nederland.

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

Meer aandacht voor gezondheid

Uit de casus Tata blijkt dat met de huidige milieuwetgeving de gezondheid van omwonenden niet altijd gegarandeerd kan worden. Het zou onbestaanbaar zijn om miljarden gemeenschapsgeld uit te trekken om bedrijven te helpen met ombouw, maar daarbij de gezondheid van omwonenden niet mee te nemen in de voorwaarden. Het is dan ook van belang dat er nieuwe regels komen die zich naast klimaat en milieu richten op de gezondheid van omwonenden.

Het geval Tata staat namelijk niet op zich. Zo is het bedrijf Chemours (voorheen Dupont) uit Dordrecht in het nieuws vanwege de PFAS-uitstoot in de omgeving. Omwonenden kregen recentelijk het advies van het RIVM om niet uit de eigen moestuin te eten vanwege de hoge concentraties PFAS. In juni bracht het RIVM daarnaast een rapport uit over ultrafijnstof rondom Schiphol.²⁴ Ultrafijnstof kan effect hebben op het hart- en vaatstelsel, de ontwikkeling van ongeboren kinderen en aandoeningen aan de luchtwegen verergeren.

Bij de besteding van de tientallen miljarden euro's die zijn vrijgemaakt voor maatregelen om de emissie van broeikasgassen en stikstof te reduceren, en die deels zullen worden ingezet om de zware industrie te helpen verduurzamen, moet dus niet alleen worden getoetst op effecten voor milieu en klimaat, maar moet ook gezondheid worden meegewogen. Verbeteringen op het gebied van gezondheid zouden een absolute voorwaarde moeten zijn voor de investeringen die het rijk doet in ombouw

van bedrijven. Het is onvoorstelbaar dat we omwille van het klimaat investeren in een vervuilende fabriek, maar we de kans laten liggen ook verbeteringen te bereiken voor de gezondheid van omwonenden en de werknemers.

Omdat we ook na 2050 nog volop staal zullen gebruiken, is het van belang de staalproductie in Europa te behouden. Met de aanwezige kennis in IJmuiden en de strategische ligging aan zee is Tata Steel Nederland

Omdat we ook na 2050 nog volop staal zullen gebruiken, is het van belang de staalproductie in Europa te behouden

een geschikt bedrijf om als één van de eersten de overstap naar waterstof te maken. Dit is echter een proces van vele jaren, waarmee de omwonenden morgen nog niet geholpen zijn. Daarom is het van groot belang dat er op de korte termijn duidelijkheid komt over het traject, de investeringen en de deadlines voor resultaten op het gebied van klimaat, stikstof en vooral ook gezondheidsverbeteringen. Het huidige tijdsplan van de gesprekken tussen de overheid en Tata Steel is te traag, houdt omwonenden te lang in onzekerheid en brengt het bedrijf in gevaar.

Noten

1 Dat is twee keer zo hoog als het landelijk gemiddelde, wat met name verklaard wordt door de aanwezigheid van de staalindustrie. CBS, Het industriële landschap van Nederland, p. 6.

2 Uit een onderzoek van Noord-Holland Nieuws in samenwerking met onderzoeksbureau Kien uit december 2021 blijkt dat, ondanks dat een flinke meerderheid van de IJmonders toekomst ziet voor Tata Steel in hun regio, de populariteit van

het bedrijf daalt. Noord-Holland Nieuws, 'Tweederde IJmonders wil dat Tata Steel blijft', blijkt uit onderzoek NH Nieuws', 13 december 2013. Geraadpleegd 14 augustus 2022. 3 GGD Kennemerland, 'Gezondheid in de IJmond 2020', juni

Roel Berghuis & Sjoerd Brouns *Erop of eronder voor Tata Steel Nederland*

2022. & RIVM, 'Depositieonderzoek IJmond 2020', 2 september 2021.
- 4 Nederlandse Emissieautoriteit, 'Emissiecijfers 2013-2020', publicatie 05-05-2021. Milo van Bokkum, NRC, 'De uitstoot van Tata Steel kan gevaarlijk zijn voor kinderen. Maar de politiek kan niet ingrijpen', 3 september 2021.
 - 5 Werkgroep Zeester, 'Naar een toekomstbestendige staalindustrie IJmuiden, Strategisch Plan 2020-2050', december 2020.
 - 6 Tata Steel Corporate Nieuws, 'Tata Steel kiest voor de waterstofroute', 15 september 2021.
 - 7 Amended and restated Expression of Principles, Kamerstuk, 15-07-2022.
 - 8 Roland Berger, 'Haalbaarheidsstudie klimaatneutrale paden TSN IJmuiden', 18-19.
 - 9 In de Expression of Principles staat dat er indien nodig aanvullende maatregelen getroffen zullen worden om de doelen van de Roadmap+ te halen en er een onderzoek komt naar het verder verbeteren van de leefomgeving door eventueel aanvullende bedrijfsonderdelen te sluiten.
 - Dit document is ook ondertekend door de hoogste baas van Tata Steel India: Thachat Viswanath Narendran. Dit document is niet juridisch bindend maar 'richtinggevend'. M.A.M. Adriaansens, 'Afspraken met Tata Steel Nederland over CO₂-reductie en verbetering leefomgeving', Kamerbrief, 15 juli 2022, p. 1.
 - 10 M.A.M. Adriaansens, 'Afspraken met Tata Steel Nederland over CO₂-reductie en verbetering leefomgeving', Kamerbrief, 15 juli 2022, p. 2-3.
 - 11 Motie Hagen c.s., Kamerstuk 28089, nr. 239, 5 juli 2022.
 - 12 Roel Berghuis, De Volkskrant, 'Tata Steel moet duidelijk maken hoeveel het investeert in de eigen vergroening – daar heeft de belastingbetaler recht op', 4 augustus 2022.
 - 13 Milo van Bokkum, NRC, 'Spanning om vergroenen Brits Tata', 25 juli 2022.
 - 14 Het kabinet in Nederland is hier door de Tweede Kamer met moties ook veelvuldig toe aangespoord. Motie Moorlag, Kamerstuk 33009, nr. 87, 4 juni 2020. Motie Moorlag/van Dijk, Kamerstuk 30175-369, 25 februari 2021.
 - 15 ABP, 'ABP stopt met beleggen in producenten van fossiele brandstoffen', 26 oktober 2021.
 - 16 Motie Moorlag, Kamerstuk 33009, nr. 87, 4 juni 2020.
 - 17 Elsevier Weekblad, 'Kamer oppert overheidsbelang in Tata Steel', 9 september 2021.
 - 18 Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, Groene Industriepolitiek – Bouwen aan de Groene Eeuw, april 2021, p. 175-176.
 - 19 M.A.M. Adriaansens, 'Het verschil maken met strategisch en groen industriebeleid', Kamerbrief, 8 juli 2022, p. 3-4.
 - 20 Eurofer, 'European Steel in Figures 2022', juni 2022, p. 37, 43.
 - 21 Eurofer, 'European Steel in Figures 2022', juni 2022, p. 14.
 - 22 M.A.M. Adriaansens, 'Zomerbrief Maatwerk', Kamerbrief, 8 juli 2022, p. 2.
 - 23 M.A.M. Adriaansens, 'Zomerbrief Maatwerk', Kamerbrief, 8 juli 2022, p. 2.
 - 24 RIVM, 'Gezondheidseffecten van ultrafijn stof van vliegverkeer rond Schiphol', 20-06-2022.

Het fossiele drama van Rotterdam?

De Rotterdamse Haven wil de duurzaamste haven van Europa worden. Maar de bedrijfsvoering is vooralsnog gericht op winsten op de korte termijn, niet op investeringen voor de lange termijn. De verduurzaming van de haven kan uiteindelijk alleen slagen als het bedrijfsmatige karakter van de haven verandert en als de overheid veel meer richting en ondersteuning geeft.

VINZENZ BÄUMER ESCOBAR

Antropoloog verbonden aan de Universiteit van Oslo. Werkzaam binnen het vergelijkende onderzoeksproject project PORTS: Ethnographic explorations of infrastructure, work, and place around leading urban container ports.

Het is nog donker buiten als ik achter Jeroen¹ aanloop richting een versleten SUV-truck die buiten het hoofdgebouw geparkeerd staat. Links van ons speelt zich een imposant fossiel industrieel schouwspel af. Een gigantische bulkcarrier gevuld met kolen ligt aan de kade van de terminal aangemeerd, klaar om geleegd te worden door enorme, verlichte kranen van meer dan 40 meter hoog. Vanonder de kranen verdwijnen continu lege, opengeslagen grijpers in de laadruimen van de bulkcarrier om er vervolgens gevuld weer uit te komen. Het brommen van motoren, het zoemende geluid van kabels die door de wind snijden en het gekletter van metaal op metaal is overal om ons heen. Terwijl we over het terrein rijden, legt Jeroen uit hoe jaarlijks miljoenen tonnen kolen en ijzererts via deze overslagterminal in de haven van Rotterdam worden verwerkt.

We passeren bergen kolen en ertsen in talloze tinten zwart, bruin, grijs en rood die

zorgvuldig worden op- en afgegraven met behulp van laad- en graafmachines. Via enkele kilometers aan transportbanden die over het hele terrein lopen, worden de grondstoffen op treinen geladen richting het Duitse achterland of rechtstreeks naar nabijgelegen energiecentrales getransporteerd. Het is nog moeilijk voor te stellen, maar het is de bedoeling dat door de energietransitie dit enorme complex en de bijbehorende mondiale kolenketen uiteindelijk zal verdwijnen.

Deze kolenoverslagterminal is onderdeel van een groter industrieel complex in de haven van Rotterdam: de grootste haven van Europa in zowel de overslag van containers als droge bulk (kolen, ertsen, en granen) en natte bulk (ruwe olie en andere vloeibare producten).² Waar de haven lange tijd een nationaal infrastructureel paradeproject is geweest, is het havencomplex de afgelopen jaren ook steeds meer tot een bron van zorgen over het klimaat geworden. De industrie in

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

het havengebied is namelijk verantwoordelijk voor ongeveer 15% van de totale CO₂-uitstoot van Nederland.³

Ook als we kijken naar de scheepvaart rondom de haven, komt Rotterdam veruit als de meest vervuilende haven van Europa uit de bus.⁴ Onder groeiende politieke en sociaal-maatschappelijke druk probeert de haven zich daardoor in de laatste jaren steeds meer als een 'groene' haven te profileren en worden er allerhande projecten en plannen uitgerold om een CO₂-neutrale en duurzame haven te realiseren in 2030.

Vóór de verzelfstandiging stond nog in de statuten dat het Havenbedrijf een maatschappelijke verantwoordelijkheid had

Vanwege de historisch diepgewortelde aanwezigheid van de fossiele industrie is het verduurzamen van de haven bepaald geen gemakkelijke opgave. De manier waarop de transformatie van het havenlandschap gestalte krijgt, kan ons dan ook veel zeggen over hoe de energietransitie zich voltrekt en zal voltrekken in andere geïndustrialiseerde gebieden. In dit artikel zal ik de energietransitie in het havengebied analyseren en ik zal daarbij met name stilstaan bij wat deze transitie betekent voor mensen die werken in de zware industrie.

Hoewel de haven van Rotterdam vaak als een geautomatiseerde 'ghost terminal' wordt omschreven waar robots het werk van mensen grotendeels zouden hebben overgenomen, werken er in het havengebied namelijk nog altijd duizenden mensen, onder andere in het hiervoor genoemde kolenoverslagbedrijf.⁵

Op wat voor manier ontvouwen zich grote infrastructurele veranderingen in de haven? Wat voor gevolgen heeft dit voor mensen die daar werken? Wat betekent het als hun baan verdwijnt of verandert? Voor wie zal het havenwerk überhaupt veranderen en op wat voor manier? En hoe ziet de toekomst van Europa's grootste haven eruit? In dit artikel zal ik deze vragen duiden op basis van doorlopend onderzoek⁶ bestaande uit veldwerk in het havengebied, interviews met verschillende partijen in de haven en de analyse van documenten.

Het zal duidelijk worden dat de energietransitie moeizaam verloopt: de haven wordt geacht winstgevend te blijven, maar moet tegelijkertijd ook verduurzamen. De sociale gevolgen van dit alles blijven veelal onderbelicht. Het zijn met name vakbonden die zich bezighouden met de sociale gevolgen van deze energietransitie, bijvoorbeeld door ervoor te zorgen dat mensen die werkzaam zijn in de kolensector gecompenseerd worden voor baanverlies. Daarbij moeten zij een precair evenwicht tussen milieugroepen en de interesses van hun achterban zien te behouden. Maar om ervoor te zorgen dat de haven van Rotterdam niet het decor wordt van een fossiel drama op industriële schaal, zal uiteindelijk ook de overheid een grotere rol moeten innemen in dit verhaal.

Een betere wereld én een betere economie

Aan de Wilhelminakade op Rotterdam-Zuid organiseerde Deltalinqs – de belangenbehartiger van het bedrijfsleven in de haven – onlangs een 'klimascafé'. Het doel van het event was om de 'denkers en doeners van de energietransitie' bij elkaar te brengen. Het publiek bestond opvallend genoeg voornamelijk uit netjes geklede en netjes sprekende mannen en vrouwen. Na een korte introductie verwelkomde de host een CEO van een Nederlands maritiem bedrijf het podium op. Nadat deze de moeilijkheid erkende van het

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

verduurzamen van de haven, vertelde hij ons op een optimistische toon: 'Ik geloof dat het [de energietransitie] een enorme boost aan de economie kan geven.'

Dit is een bekend narratief dat ook wel wordt aangeduid als 'green growth': het idee dat de verduurzaming van industrieën en bijkomende processen ook kansen biedt voor het bedrijfsleven en juist gepaard kan gaan met economische groei.⁷ Of, zoals ons die dag werd verteld door de CEO: 'We kunnen niet alleen een betere wereld maken, maar ook een betere economie.'

Het is moeilijk grip te krijgen op de sociale gevolgen van de energietransitie in de haven

Dat lijkt ook de visie van het Havenbedrijf Rotterdam te zijn.⁸ In zijn *Havenvisie 2030* laat het weten de duurzaamste haven van Europa te willen worden.⁹ Met waterstof, elektrificatie, de opvang van CO₂-uitstoot, circulaire bedrijven en walstroom, lijkt de haven van Rotterdam afscheid te willen nemen van haar fossiele karakter. Critici schrijven echter dat veel van de projecten van het Havenbedrijf en het bedrijfsleven vooral windowdressing zijn. Het opvangen van CO₂-emissies met behulp van Carbon Capture Storage (CCS) technieken, bijvoorbeeld, zou helemaal niet tot verminderde uitstoot leiden.¹⁰ Bovendien is de belofte van groene waterstof als alternatieve energiebron van de toekomst nog erg onzeker en is het nog maar zeer de vraag of de haven van Rotterdam daadwerkelijk een waterstof-hub zal worden.¹¹

Naast de vermeende verduurzaming wil het Havenbedrijf tegelijkertijd een competitieve haven blijven als het aankomt op de overslag van fossiele producten. De visie van het

Havenbedrijf wordt daardoor ook wel de 'en-en strategie' genoemd: de duurzaamste worden maar ook de grootste zijn. De haven wordt dus geacht enerzijds een fossiel industrieel bolwerk te blijven, terwijl het anderzijds ook de groenste haven van Europa moet worden.

Deze tegenstrijdigheid is deels te verklaren vanuit het organisatorische model van het Havenbedrijf. In 2004 werd het Havenbedrijf verzelfstandigd en omgevormd tot een naamloze vennootschap met de staat (30%) en gemeente Rotterdam (70%) als grootaandeelhouders. Vóór de verzelfstandiging stond in de statuten opgenomen dat het Havenbedrijf een maatschappelijke verantwoordelijkheid had om bij te dragen aan stedelijke ontwikkeling in brede zin, ook wanneer dit zou betekenen dat het Havenbedrijf verlies zou kunnen draaien bij het maken van bepaalde investeringen. Deze bepaling is echter niet meer terug te vinden in de huidige statuten.¹² In de praktijk is het Havenbedrijf hierdoor meer gefocust op de eigen korte termijn verlies- en winstrekening.

Een strategie bij het Havenbedrijf verwoordde het tijdens een interview dat ik met hem had voor mijn onderzoek als volgt: 'Als gemeentelijke dienst kon je nog wel eens vanuit je maatschappelijke functie investeringen doen die bedrijfsmatig wat minder verstandig zijn, dus het [de verzelfstandiging] heeft ook wel geleid tot een gevoel van: dat zouden we vroeger wel hebben gedaan, nu niet meer... Het langetermijnperspectief van alles wat je doet is vanuit de maatschappelijke functie belangrijker dan vanuit de bedrijfsmatige, dat is allemaal wat meer korte termijn.'

Wanneer ik hem vraag naar een voorbeeld van hoe de bedrijfsmatige aard van het Havenbedrijf de energietransitie beïnvloedt, vertelt hij: 'Mijn voorbeeldje is altijd het stoomnet.' Het stoomnet is een manier waarop bedrijven restwarmte van industriële productieprocessen kunnen uitwisselen in de vorm van stoom. Dat betekent dat niet ieder bedrijf meer individueel stoom hoeft op te wekken en werkt daardoor energiebesparend. 'Daar hadden

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

we vroeger waarschijnlijk eerder in geïnvesteerd.... Als er eenmaal een stoomnet is, iedereen gaat daar gebruik van maken. Maar als er nog geen net is, dan is er misschien maar één *launching customer* die zegt ik durf. Maar iemand moet iets durven.'

In het stramien waarbinnen de energietransitie van de haven zich moet voltrekken, is dus de kortetermijnscyclus van het bedrijfsleven leidend.¹³ In een dergelijk raamwerk zijn er maar weinigen die zich echt durven te branden aan het verduurzamen van de haven. Ondanks de projecten die gepland staan en al lopen in de haven, lijkt het heersende motief van de energietransitie daardoor ironisch genoeg te luiden: geen daden maar woorden.

Dat maakt het ook moeilijk grip te krijgen op de sociale gevolgen van de energietransitie. Deze blijven over het algemeen nogal onderbelicht in de vele visies en rapportages over de toekomst van de haven, terwijl er in het havengebied nog altijd duizenden mensen werken wiens baan in sommige gevallen al onder druk staat.

Just transition, het Kolenfonds en 'groene gedachtes'

Hoewel de energietransitie relatief moeizaam verloopt, is de verandering van het industrieel landschap in sommige sectoren al goed merkbaar. De recente sluiting van de Hemwegcentrale heeft bijvoorbeeld tot ontslagen geleid in kolenoverslagbedrijven in de haven van Amsterdam. De energietransitie staat dan ook hoog op de agenda bij de vakbond op zowel centraal niveau als in de verschillende subsectoren.

Na jaren van actievoeren door vakbondsleden van FNV Havens is onder andere een zogeheten Kolenfonds tot stand gekomen. Dit is een door de staat gefinancierd fonds waar werknemers in de kolenketen een beroep op kunnen doen wanneer zij hun baan verliezen als gevolg van de energietransitie. Het doel van het Kolenfonds, ook wel bekend als Stichting

Mobiliteitscentra Kolenketen, is niet het behoud van banen, maar verzekeren dat de energietransitie ook een rechtvaardige transitie is.

Dit streven past bij het streven naar een 'just transition', dat door veel vakbewegingen op internationaal niveau wordt gehanteerd. Vanuit het idee van een 'rechtvaardige transitie' hebben werknemers in de fossiele industrie recht op ondersteuning als zij in de overgang naar duurzamere productieprocessen worden ontslagen.¹⁴ Of, zoals in het klimaatplan van FNV staat: 'Het behalen van de Europese doelstellingen 2030 is een absoluut minimum. Maar wij verbinden hieraan wel de voorwaarde dat het om een sociaal rechtvaardige transitie (just transition) en Gewoon Goed Werk (decent work) moet gaan.'¹⁵ In het geval van het Kolenfonds betekent dit in de praktijk dat werknemers geld kunnen krijgen voor om- en/of bijscholing of een aanvulling op bijvoorbeeld een werkloosheidsuitkering voor maximaal drie jaar.

Wat deze financiële ondersteuning voor mensen kan betekenen bleek uit een interview dat ik had met Geert, die na de sluiting van de Hemwegcentrale in 2019 boventallig was geraakt en te horen kreeg dat hij zijn baan zou verliezen. 'Ik vond ik dat erg balen. Het heeft me wel een jaar gekost om daar een beetje vrede mee te hebben en dan ook de boel weer op te pakken en weer wat te gaan doen.'

Geert had achtenhalf jaar met veel plezier bij 'zijn' kolenbedrijf gewerkt. Hij noemt het bedrijf een grote 'mannenspeeltuin' waar geen dag hetzelfde was en een sterk gevoel van saamhorigheid heerste. Maar het werk legde ook druk op zijn gezondheid en familieleven. 'Ik moet nog 25 jaar werken, en de nachtdiensten werden steeds zwaarder... Ik heb uiteindelijk besloten in samenspraak met thuis van "joh, zou je niet lekker wat anders gaan doen" waardoor je wat vaker thuis bent en wat minder chagrijnig het weekend ingaat door een nachtdienst.'

Inmiddels volgt Geert een opleiding watermanagement en werkt hij als veldwerker Wa-

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

terbodemonderzoek. Die omslag betekende wel een drastische stap terug in inkomen. 'Van ongeveer € 3500 netto naar € 1800 netto in de maand.' Vanuit het Kolenfonds krijgt hij nu voor drie jaar een tegemoetkoming op zijn salaris, zodat hij zijn vaste lasten kan blijven dragen.

Voor Geert biedt het Kolenfonds een manier om het financiële en emotionele verlies van zijn baan op te vangen. Alhoewel dit proces hem erg zwaar valt, koestert hij geen wrok om het feit dat het zo moest gaan. 'Ik ben niet tegen de energietransitie, ik zie ook wel dat het anders moet.'

Eenzelfde sentiment wordt gedragen door Jeffrey, werkzaam in een kolenoverslagbedrijf in Rotterdam. Met een schorre, vriendelijke stem vertelt hij me dat ze in zijn bedrijf 'zeker een groene gedachte [hebben]. Van ons mag de wereld wel veranderen, elke rookpluim minder aan de horizon is mooi. Wij realiseren ons ook dat het nodig is.'

Wat er precies zal veranderen, is echter nog niet zo duidelijk: 'Er zijn wel ontwikkelingen... en er zijn wel wat plannen om iets met waterstof en ijzererts te doen, maar dat zijn geen concrete plannen, het zijn ideeën, maar niet zeker.' Ondanks dat de toekomstige ontwikkelingen voor het bedrijf onduidelijk zijn, lijkt Jeffrey niet bang te zijn voor baanverlies. Het liefst zou hij de rest van zijn leven blijven werken in de kolensector: 'Ik denk dat ik altijd wel bij mijn bedrijf zou blijven werken, ik denk als er ooit veranderingen in de wereld zijn en ik kan daar vanuit mijn bedrijf een steentje aan bijdragen dan zou ik dat wel graag doen... De energietransitie is een feit voor ons zeker, maar bij ons zal zich dat vooral uiten in andere producten die gebruikt gaan worden in de energietransitie.'

Jeffrey's groene gedachte en welwillendheid om bij te dragen aan veranderingen worden niet door iedereen in de kolensector gedeeld. Veel havenwerkers laten zich juist kritisch uit over de milieubewegingen. Voor de vakbeweging is het een uitdaging de belangen

van vakbondsleden te laten rijmen met het imperatief van de energietransitie.

Klimaat versus arbeid?

Tijdens het havencongres van FNV Havens in het najaar van 2021 werd een bijeenkomst georganiseerd voor vakbondsleden uit de droge bulksector. Ook de energietransitie, volgens een van de aanwezigen 'één van de heetste hangijzers voor ons op dit moment', kwam aan bod. In de zaal zitten voornamelijk witte, mondige, Nederlands sprekende en getatoeëerde mannen van (ver) boven de 35, een redelijk typisch profiel voor in de haven. De zaal wordt toegesproken door een vijftal vakbondsvrijwilligers, ook wel bekend als kaderleden, die een analyse van de ontwikkelingen in de bulksector hebben gemaakt. Ze leggen uit wat de mogelijke gevolgen van de energietransitie zullen zijn, dat dit betekent dat er druk zal komen op de werkgelegenheid in de overslagsector en dat je het beste kunt kijken naar hoe je kunt zorgen voor degenen die erdoor worden getroffen. 'Je weet niet wat ze [de politiek] gaan doen. Dus daarom kunnen we maar beter ons eigen plan trekken', zo verwoordt een van de kaderleden het. Benaadrukt wordt dat het van belang is ook samen te werken met milieugroepen, bijvoorbeeld Greenpeace en Milieudefensie.

'Kunnen we op de milieubeweging wel vertrouwen? Ik vertrouw ze namelijk voor geen meter', klinkt het uit de zaal. Na wat over en weer tussen de aanwezige leden, verzucht een medewerker van een kolenbedrijf: 'Het voelt gewoon raar, om samen te werken mensen die ons willen laten stoppen met werken.' Anderen voelden zich 'machteloos' en wanneer het gaat over het vooruitzicht op omscholing, roept iemand wat verslagen: 'Ik heb daar de capaciteiten niet voor.'

Veel havenwerkers in de bulksector werken al heel hun leven bij hetzelfde bedrijf en willen dat ook volhouden. Het vooruitzicht dat hun werk mogelijk eindig is, is voor velen

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

moeilijk te vatten. Zo vertelt David in een interview nadat ik hem vraag wat hij ervan zou vinden als de kolensector zou verdwijnen: 'Ja dat zou ik erg jammer vinden... Het is toch een stukje nostalgische arbeid dat verdwijnt... Het is een uitstervend vak, één van de oude ambachten. Dus dat is best zonde als dat verdwijnt.'

Dat de kolenindustrie zal moeten gaan verdwijnen, roept naast nostalgische gevoelens vaak ook weerstand op. Historisch gezien vallen de belangen van arbeidersbewegingen en milieubewegingen dan ook niet altijd met elkaar te verenigen.¹⁶ Daarbij wordt vaak gesproken van oppositie tussen klimaat en arbeid: het behoud van de fossiele sector (en dus de banen in die sector) is schadelijk voor het milieu, terwijl klimaatacties en het verduurzamen van de industrie worden gezien als een bedreiging voor arbeiders omdat het in de praktijk zou leiden tot baanverlies.

De laatste jaren trekken de posities van vakbewegingen en milieuorganisaties onder sommige omstandigheden evenwel meer naar elkaar toe.¹⁷ In de Nederlandse context staat de samenwerking tussen klimaatorganisaties en vakbonden nog in de kinderschoenen. De FNV werkt aan het opzetten van een klimaatnetwerk dat kan dienen als verzamelplek waar klimaatactivisten en vakbondsleden elkaar kunnen vinden.¹⁸

In de praktijk is, naast het Kolenfonds, vooral Groen Staal — de verduurzaming van Tata Steel IJmuiden — een voorbeeld waarin de samenwerking tussen vakbonden en milieuorganisaties merkbaar is. Waar iemand zoals Geert het belang van deze samenwerking aan den lijve ondervindt, laten andere vakbondsleden zich dus sceptischer uit.

Tijdens een vergadering van vertegenwoordigers van de verschillende kolenoverslagbedrijven in het voorjaar van 2022, waren ook een vakbondsbestuurder van de centrale FNV en een vertegenwoordiger van Milieudefensie uitgenodigd. Nadat zij hadden verteld hoe zij tegen de energietransitie aankijken, wer-

den er door de aanwezige havenwerkers wat kritische vragen gesteld. Een van de aanwezigen: 'Wij zijn gebaat bij een sterke vakbond die opkomt voor het werk en inkomen van leden... Gedraagt de FNV zich niet te veel als een politieke partij?' Deze spreker maakte zich er dus zorgen over dat de FNV zich te veel in sociaal maatschappelijke issues mengt en daardoor de belangen van haar leden uit het oog verliest.

De belofte van een groene haven is ongewis; het is ook mogelijk dat Rotterdam juist het laatste fossiele industriële bastion van Europa wordt

Anderen uit de zaal trokken het poldermodel in twijfel: 'Wat ik denk dat we missen, is de terugkoppeling. Waarom denken wij dat milieuactivisten anarchisten zijn, terwijl jij er in de polder bent achter gekomen dat dat niet zo is?' Ondanks wat meningsverschillen, ontstond er die middag een dialoog waarin havenwerkers aangaven bereid te zijn om de klimaatplannen van de FNV te ondersteunen. Later zou de vakbondsbestuurder die die middag aanwezig was vertellen dat hij de ogenschijnlijke tegenstelling tussen klimaat en arbeid geloofde te kunnen opheffen met dit soort dialogen. 'Als je maar van tevoren het gesprek aan gaat, dan kun je elkaar vinden.'

Het realiseren van solidariteit tussen havenwerkers, klimaatactivisten en andere sociale groeperingen is echter nog zeker geen gedane zaak. Zoals stelt de website van FNV: 'Voor mensen buiten onze vakbond die zich zorgen maken om het klimaat is de FNV nog vaak geen logische bondgenoot.'¹⁹ De allianties tussen vakbonden en milieuorganisaties

Vinzenz Bäumer Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

zijn inderdaad nog niet erg ontwikkeld. Tegelijkertijd laten constructies zoals het Kolenfonds zien wat de voordelen zijn voor industriële arbeiders van een klimaatbewuste vakbeweging die zich solidair toont met milieubewegingen.

Onzekere toekomst

De energietransitie brengt veel teweeg. Ondanks de groene ambities van het Havenbedrijf Rotterdam investeren bedrijven de laatste jaren minder in de haven.²⁰ Dit is deels terug te voeren naar het eerdergenoemde gegeven dat de energietransitie zich vooral binnen een kader voltrekt waarin winsten op de korte termijn voorrang hebben op investeringen op de lange termijn waarbij meer oog is voor sociaal-maatschappelijk welzijn in brede zin. Zolang dit het geval is, zullen maar weinig bedrijven het aandurven radicale stappen te zetten bij het verduurzamen van hun activiteiten. Wat er gaat gebeuren met de Rotterdamse haven is daardoor uiteindelijk sterk onderhevig aan de grillen van internationale aandeelhouders en de continue transformatie van volatiele waardekets op mondiaal niveau.

Lopend over het terrein van het kolenoverslagbedrijf waar ik dit artikel mee begon, is het inderdaad moeilijk voor te stellen dat de miljoenen kolen die hier per jaar worden doorgevoerd over een aantal jaar niet meer zullen komen, nog los van de recente geopolitieke ontwikkelingen in Oekraïne en de invloed die dit heeft op de energiesector. Later zou ik horen dat dit bedrijf juist de 'last man standing'-strategie hanteert, dat het de laatst overgebleven kolenoverslag terminal in Nederland wil zijn.

De belofte van een groene haven is dus nog erg ongewis en het is niet ondenkbaar dat Rotterdam juist het laatste fossiel industriële bastion van Europa wordt. Een bastion dat uiteindelijk onderhevig zal worden aan industrieel verval met grote sociale gevolgen voor de mensen die werken in de haven en ecologische gevolgen voor de bredere leefomgeving in het havengebied.

Om dit te voorkomen is het nodig dat het bedrijfsmatige raamwerk verandert waarbinnen de energietransitie vorm krijgt. De preciaire alliantie tussen vakbonden en sociale bewegingen kunnen uiteindelijk de klappen van de energietransitie vooral *opvangen*. Voor een succesvolle energietransitie die zo min mogelijk sociale en ecologische schade veroorzaakt, zal ook de overheid een grotere rol moeten spelen in dit verhaal. Critici hebben al geopperd dat het stadsbestuur en de gemeenteraad van Rotterdam ervoor moeten zorgen dat het Havenbedrijf zijn oorspronkelijke maatschappelijke functie weer omarmt.²¹ Daarmee zou een energietransitie op een versneld tempo kunnen worden gerealiseerd.

Het is de vraag hoe realistisch deze oproep is binnen de context van een neoliberaal overheidsmodel dat privatisering van publieke diensten al decennialang aanwakkert.²²

Als het aan het bedrijfsleven wordt gelaten, dan stevent de haven van Rotterdam af op een fossiel drama. Het is nog niet te laat om deze koers bij te sturen. Alleen overheidsingrijpen in combinatie met verdergaande samenwerking en actievoering van sociale partijen kunnen de belofte van een CO₂-neutrale toekomst vervullen.

Noten

1 Om de anonimiteit van mijn onderzoeksparticipanten te bewaren zijn alle in dit artikel genoemde namen pseudo-

niemen.

2 Port of Rotterdam. Jaarverslag 2021.

3 Dienst Centraal Milieubeheer Rijnmond (DCMR) (2020) CO₂ Monitor Rotterdam; Port of

Rotterdam (2022). CO₂-Uitstoot steeg in 2021 na jaren van daling.

4 Transport and Environment (2022) EU Ports' Climate Performance. An Analysis of Mari-

Vinzenc Bäumler Escobar *Het fossiele drama van Rotterdam?*

- time Supply Chain and at Berth Emissions. <https://www.transportenvironment.org/discover/port-carbon-emissions-ranking/>
- 5 Erasmus Centre for Urban, Port and Transport Economics (2021) Havenmonitor 2021. De Economische betekenis van Nederlandse Zeehavens. <https://www.eur.nl/upt/media/100229>
 - 6 Dit onderzoek is onderdeel van PORTS. Between Sea and City: Ethnographic explorations of infrastructure, work, and place in leading urban container ports en is gefinancierd door de European Research Council (ERC).
 - 7 Over de (on)mogelijkheid van groene groei zie: Hickel, Jason, and Giorgos Kalis (2020) *Is Green Growth Possible? New Political Economy* 25(4): 469-486.
 - 8 Zie <https://www.portofrotterdam.com/nl/over-het-havenbedrijf/misie-visie-en-strategie/havenvisie-rotterdam> voor de volledige Havenvisie van de haven van Rotterdam.
 - 9 Zie Guido van Eijck (2020) De 'én-én-strategie', een goed idee? De Groene Amsterdammer 22 april nr. 17-18 en TNO (2016) "Het Fossiele Dilemma van Rotterdam" https://hcss.nl/sites/default/files/files/reports/het_fossiele_dilemma_van_rotterdam-tno_paper_maart_2016.pdf
 - 10 Over het belang en de effectiviteit van CCS zijn de meningen verdeeld. Zie voor een overzicht Janipour, Zahra, Floris Swennenhuis, Vincent de Gooyer, and Heleen de Coninck (2021) Understanding contrasting narratives on carbon dioxide capture and storage for Dutch industry using system dynamics *International Journal of Greenhouse Gas Control* 105: 1-16 en voor een weloverwogen pleidooi voor CCS: Joosten, Ties (2017) *Waarom CCS best* Gesubsidieerd mag Worden, Terwijl de Belastingvrijstelling voor Fossiele Brandstof Volslagen Krankjorum Is. *Follow the Money* 9 november.
 - 11 'It is far from certain that Rotterdam will become the hydrogen hub of North-West Europe', aldus een rapport van Drift (2020). *Hydrogen for the Port of Rotterdam in an International Context – a Plea for Leadership*.
 - 12 Zie Huzeir, Vatan (2018) *Het Rotterdamse Havenbedrijf danst naar de pijpen van de fossiele industrie*. *Vice Magazine* 28 mei.
 - 13 Zie voor een uitgebreidere analyse over de spanning tussen korte termijn en lange termijn in de haven: Inge Janse (2018) *Groene toekomst: tijd voor conclusies*. *Vers Beton* 27 november.
 - 14 Stevis, Dimitri, and Romain Feli (2015) *Global labour unions and just transition to a green economy* *International Environmental Agreements* 15: 29-43.
 - 15 FNV (2018) *FNV Visie Klimaatbeleid en Energietransitie*. <https://www.fnv.nl/getmedia/ab774484-6dc1-4a3c-9657-04c8e19649b2/FNV-visie-klimaatbeleid-en-energietransitie.pdf>
 - 16 Zie Rätzhel, Nora en David Uzell (2011) *Trade unions and climate change: The jobs versus environment dilemma* *Global Environmental Change* 21(4): 1215-1223.
 - 17 Zie voor een overzicht de introductie uit: Rätzhel, Nora, Dimitris Stevis, and David Uzell (2021) *The Palgrave Handbook of Environmental Labour Studies* London: Palgrave MacMillan. Voor een voorbeeld in het geval van Havens zie het rapport van de International Transport Workers Federation (ITF) en OECD (2018) *Reducing Shipping Greenhouse Gas Emissions. Lessons from Port-Based Initiatives* <https://www.itf-oecd.org/sites/default/files/docs/reducing-shipping-greenhouse-gas-emissions.pdf>
 - 18 *Petitie: Steun de oprichting van het Netwerk Klimaat FNV*. <https://www.fnv.nl/petities/petitie-netwerk-klimaat-fnv#/>
 - 19 *Petitie: Steun de oprichting van het Netwerk Klimaat FNV*. <https://www.fnv.nl/petities/petitie-netwerk-klimaat-fnv#/>
 - 20 *Zie Port of Rotterdam. Jaarverslag 2021*. <https://reporting.portofrotterdam.com/jaarverslag-2021>. en Estrada, Adrián en Felix Voogt (2022) *Het Fossiele Optimisme van de Haven*. *Vers Beton* 18 mei. Volgens het Havenbedrijf Rotterdam, ligt ook de stikstofcrisis hieraan ten grondslag. Zie *Financieel Management* (2021) 8 Miljard aan Investerings in Gevaar in Haven Rotterdam. 23 Juli <https://financieel-management.nl/artikelen/8-miljard-aan-investerings-in-gevaar-in-haven-rotterdam/>
 - 21 Zie Huzeir, Vatan (2018) *Het Rotterdamse Havenbedrijf danst naar de pijpen van de fossiele industrie*. *Vice Magazine* 28 mei en Joosten, Ties (2018) *Waarom het Havenbedrijf Rotterdam niet (meer) verantwoordelijk is voor het verbeteren van woon- en werkklimaat*. *Follow the Money* 30 mei.
 - 22 Zie voor een overzicht van Neoliberalisme in Nederlandse context: Mellink, Bram en Merijn Oudenampsen. (2022) *Neoliberalisme. Een Nederlandse Geschiedenis* Amsterdam: Boom Uitgevers.

Wie gaat straks het dak op?

Arbeid is kritieke bouwsteen van energietransitie

De Europese Green Deal is praktisch maar ook symbolisch van grote betekenis. Alleen al het feit dat het gelukt is deze afspraken te maken, geeft hoop dat het zal lukken de opwarming van de aarde te beperken. Wat nu snel nodig is, is een plan van aanpak voor de Europese arbeidsmarkt. Onze industrie kan alleen verduurzamen wanneer oneerlijke concurrentie met landen buiten Europa wordt tegengegaan. Ook moet voorkomen worden dat de rekening van de energietransitie belandt bij werkenden in kwetsbare regio's en dat een tekort aan geschikte arbeidskrachten de energietransitie vertraagt.

MOHAMMED CHAHIM, AGNES JONGERIUS & ARNOLD TUKKER

Mohammed Chahim is vicevoorzitter S&D in het Europees Parlement. Agnes Jongerius is delegatieleider PvdA in het Europees Parlement. Arnold Tukker is hoogleraar Industriële Ecologie en (tot 1 september 2022) wetenschappelijk directeur CML Universiteit van Leiden en senior onderzoeker TNO.

Overall in Europa is het pijnlijk duidelijk dat we minder afhankelijk moeten worden van het buitenland voor onze energievoorziening. Na de Russische invasie van Oekraïne zijn de energieprijzen door het dak geschoten. Duurzame energiebronnen dienen zich aan als noodzakelijke vervangers van de Russische olie en gas. In het Europees Parlement is aandacht voor de energietransitie en de omslag naar een meer duurzame economie dan ook een prioriteit van de eerste orde.

De energietransitie vergt een verandering van onze gehele economie en het valt te voorzien dat deze op de arbeidsmarkt tot winnaars én tot verliezers zal leiden. In dit artikel

willen we de aandacht vestigen op de noodzaak om de menselijke factor arbeid in deze nieuwe Europese groene en wat ons betreft ook sociale wetgeving, centraal te stellen. Het is evident dat de Europese Unie in dit opzicht voor grote uitdagingen staat ondanks het feit dat al op allerlei niveaus wetgeving wordt ontwikkeld.¹

Niet alleen een materiële omschakeling

Op het eerste gezicht lijkt de energietransitie vooral een materiële transitie te zijn. Voor de productie van zonnecellen, windmolens, batterijen, (industriële) warmtepompen en

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

elektromotoren – waarvan we op dit moment veronderstellen dat ze de basis gaan vormen van duurzame energie- en transportsystemen – zijn enorme hoeveelheden kritieke materialen nodig. Dit zijn grondstoffen zoals kobalt, lithium en nikkel, die we nu ook al gebruiken, maar waarvan de behoefte exponentieel zal stijgen. Voor steenkool, olie en gas zal er juist steeds minder plaats zijn.

Europa kan haar markt beschermen door aan bedrijven van buiten Europa dezelfde strenge eisen op te leggen wat betreft uitstoot

Dit betekent een enorme herstructurering van handelsstromen, het transport en de verwerking van zowel grondstoffen als brandstoffen. Het betekent een enorme veranderingen voor individuele huishoudens, voor het bedrijfsleven, voor de industrie, maar ook voor de transportmiddelen die we gebruiken. Dergelijke diepgaande veranderingen stuiten op weerstand. Veranderen doet pijn als de oude vertrouwde manier van leven verdwijnt en banen en bestaanszekerheid onder druk staan. Niettemin groeit ook het besef onder de bevolking in Europa dat de gevolgen van klimaatverandering hen persoonlijk raken, of zullen gaan raken.

Het is van het grootste belang dat politici een perspectief schetsen van de nieuwe energiewerkelijkheid waar we naartoe willen – of beter gezegd: moeten. Maar het is onvoldoende om bij de schets van toekomstscenario's alleen te kijken naar de grondstoffen. Het is ook nodig te kijken naar de vraag hoe we de Europese arbeidsmarkt hierbij laten aansluiten. Een instrument dat ons hierbij ter beschik-

king staat is de wetgeving die arbeiders individueel beschermt (denk aan arbeidstijden, veiligheid op de werkvloer, sociale zekerheid en pensioenen), maar minstens zo belangrijk zijn de politieke keuzes die gemaakt worden bij grootschalige veranderingen die zich op de arbeidsmarkt voltrekken. Door als overheid hierbij verantwoordelijkheid te nemen en de sociale dialoog te ondersteunen, heeft de energietransitie een betere kans van slagen.²

Een goed voorbeeld is in dit licht de sluiting van Caterpillar vijf jaar geleden, een belangrijke werkgever in Wallonië waar meer dan 2200 werknemers werden ontslagen. De Federale en Waalse overheid toonden zich solidair met de werknemers en ging samen met de vakbonden in gesprek met de werkgever. Met een succesvolle aanvraag bij het Europees Globalisering Fonds van meer dan vier miljoen euro, dwong de Waalse overheid af dat dit geld ook gebruikt zou worden om de regionale impact van deze ontslagen op te vangen. Er werd hierdoor passend vervangend werk gevonden voor werkenden in die regio; mensen konden een opleiding volgen, een eigen onderneming starten et cetera.

Werk verandert snel van aard

De energietransitie zorgt voor veel nieuwe, maar ook heel andere banen. Het hergebruik van grondstoffen bijvoorbeeld, heeft impact op de aard van het werk in de gehele bouwsector. Wat betreft de directe energietransitie groeit het aantal banen dat verband houdt met het isoleren van woningen en het maken en plaatsen van zonnepanelen. De technologische ontwikkelingen op dit terrein zijn eigenlijk nog maar net grootschalig begonnen, en zullen op de arbeidsmarkt voortdurend nieuwe kansen en mogelijkheden bieden.³

Het lijkt onvermijdelijk dat aanzienlijke aantallen Europeanen van baan moeten veranderen. Zij zullen nieuwe vaardigheden nodig hebben. Dit vergt een (gedeeltelijk)

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

herstructurering van de arbeidsmarkt, van het onderwijs en van onderzoek en innovatie. Er moeten opleidingen komen voor beroepen die nu nog niet of nauwelijks bestaan.

Het is een ervaringsgegeven dat betrokken en gemotiveerde werknemers tot heel veel in staat zijn als het gaat om vernieuwingen en verbeteringen op de werkvloer. Tegelijk is het van groot belang dat jonge Europeanen zich qua opleiding en scholing voorbereiden op deze nieuwe situatie. Die nieuwe arbeidsmarkt vereist immers andere opleidingen. De aard van een hele reeks industrieën die we nu vanzelfsprekend vinden zal over tien, twintig jaar niet meer zijn zoals nu.

De (regionale) overheid kan daarbij een essentiële rol vervullen, zoals bij Caterpillar, door aanjager te zijn van deze dialoog. Daarnaast is er onderzoek nodig om de nieuwe technieken en bedrijfsprocessen te optimaliseren. Bedenk in dit verband dat het meer dan honderd jaar geduurd heeft voordat de benzinemotor zo'n beetje uit ontwikkeld was. Tijd die we nu eenvoudigweg niet hebben.

Te kort aan personeel

Om de klimaatdoelstellingen te halen zullen er de komende jaren duizenden windmolens worden gebouwd en geplaatst, vele vierkante meters zonnepanelen worden geïnstalleerd en tientallen miljoenen gebouwen zullen geïsoleerd moeten worden. Al deze producten moeten worden gemaakt én ter plekke worden geïnstalleerd. De energietransitie blijkt nu al buitengewoon arbeidsintensief.

Op dit moment gaat een flink aantal aanbieders van zonnepanelen op de fles, niet alleen vanwege de leveringonzekerheid van die panelen uit het Verre Oosten, maar vooral vanwege onvoldoende personeel, deels door de krappe arbeidsmarkt, deels door gebrek aan technische vaardigheden. Meer en meer blijkt in de praktijk dat een Europese energietransitie niet kan slagen zonder heel veel werknemers met passende deskundigheid.

Arbeid vervult in de energietransitie een cruciale rol. Techniek Nederland berekende dat er in 2025 40.000 extra vakmensen nodig zijn in Nederland.⁴ Dat betekent voor werkgevers en werknemers dat het beloningsbeleid (vaste contracten!) en een evenredige bijdrage aan scholing op orde moeten zijn. ABN-AMRO becijferde dat dit jaar al 36% van de vacatures voor de energietransitie onvervulbaar zijn, zie figuur 1.⁵

Herscholing en bijscholing van arbeiders die nu nog werken in traditionele energie-sectoren zullen nodig zijn en moeten ondersteund worden door sociaal flankerend beleid. Daarnaast moeten bedrijven zich ook bewuster worden van de informele vaardigheden die werknemers al hebben. Uit onderzoek blijkt dat een aanzienlijk deel van de wervingsproblemen van werkgevers voortkomen uit slechte vacatures en inefficiënt personeelsbeheer.⁶ Wij pleiten in dit verband uitdrukkelijk voor een sociale dialoog van werkgevers en vakbonden, zowel per regio als per sector.

Ook de Europese koepel van het midden- en kleinbedrijf, SMI United, onderschrijft dit belang.⁷ Door met elkaar in gesprek te gaan kunnen werkgevers en vakbonden in kaart brengen wat de behoeften en perspectieven zijn voor verschillende groepen werknemers, waarbij te denken valt aan overbruggingsuitkeringen en de mogelijkheden voor bij- en omscholing.

Bijsturen met Europese subsidies

Banenverlies in de energietransitie is onvermijdelijk – net zozeer als omscholing. Het is van groot belang dat markt en politiek in Europa de nadruk leggen op een perspectiefrijke ontwikkeling van de arbeidsmarkt in de context van de energietransitie. Politici moeten de terechte angst voor baanverlies en veranderingen op de arbeidsmarkt te lijf gaan met een omvangrijk nieuw arbeidsmarktbeleid.

De tijdsdruk waar we onder staan, betekent dat het van het grootste belang is om werknemers baan- of werkgaranties te bieden. Werk-

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

gevers die hun bestaande, milieuvriendelijke fabrieken moeten sluiten, zullen daarvoor niet alleen de eerst aangewezen instanties zijn. Wij pleiten ervoor om per regio en per sector overlegverbanden van werkgevers en werknemers/vakbonden op te richten of te versterken.

Een vrije markt zonder bescherming van arbeidsplaatsen en van de natuurlijke omgeving zal uiteindelijk onhoudbaar zijn

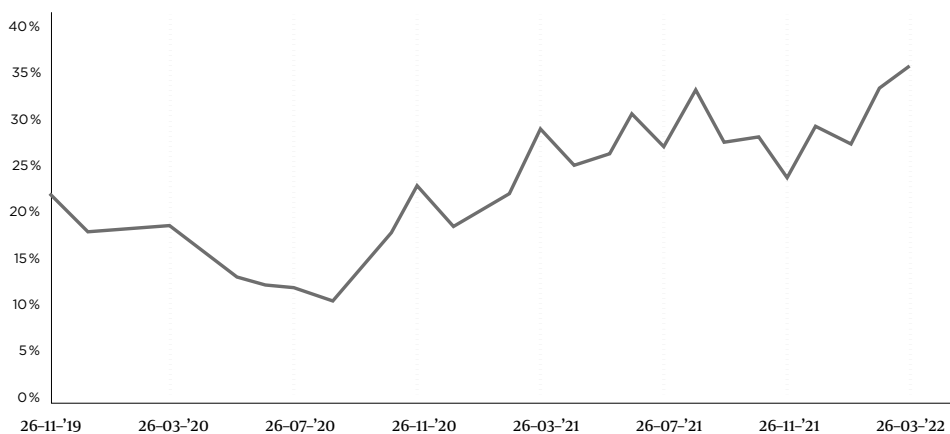
Van de energietransitie in Europa zal weinig terecht komen wanneer de factor arbeid wordt veronachtzaamd. Sociale onrust holt het draagvlak uit voor de noodzakelijke veranderingen op het terrein van productie en gebruik van energie en grondstoffen in Europa.

De enkele programma's die de EU tot nu toe op het op het terrein van arbeid heeft opgezet, richten zich op enkele grote 'usual suspects', bijvoorbeeld de regio's met kolenmijnen. Maar de energietransitie vraagt om een veel uitgebreidere en veel fundamenteelere analyse en ondersteuning van de (veranderende) arbeidsmarkt.

Wanneer we Europa groen willen krijgen zullen we veel meer energie moeten steken in een sociaal Europa. Zo kunnen er voorwaarden aan Europese subsidies worden meegegeven waarin wordt voorgeschreven dat veranderingen in de regionale arbeidsmarkt in samenspraak met en goedkeuring van de vakbonden worden doorgevoerd.

Overheidssubsidies voor herscholing, voor innovatieve projecten, voor de uitrol van 'best practices' et cetera zullen altijd afhankelijk gemaakt moeten worden van de vraag of de ontvangers goede, fatsoenlijk betaalde en vaste banen scheppen. Zo niet? Geen Europese subsidie! Immers, iedereen in Europa moet meegenomen worden naar een nieuwe energietoekomst.

Figuur 1 Onvervulbare vacatures van personeel energietransitie (%) gemiddelden.

Bron: ABN-AMRO

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

Green Deal als groeistrategie voor Europa

Klimaatverandering is een wereldwijd fenomeen. Ook de oplossingen hiervoor zullen internationaal en globaal moeten zijn. Dat geldt niet alleen voor de wereldwijde handel in grondstoffen, maar ook over concurrentie op de wereldwijde arbeidsmarkt. Juist omdat de energietransitie een internationaal probleem is, kan Nederland veel baat hebben bij een sterke rol en positie van de Europese Unie.

Op dit moment wordt er op Europees niveau hard gewerkt aan richtlijnen en wetten voor bijvoorbeeld CO₂-uitstoot. Die hebben wereldwijd een voorbeeldfunctie en bieden ook voorwaarden voor landen en continenten buiten de EU. Europa kent niet zoals China een regering die een eenvormig beleid kan afkondigen voor meer dan een miljard inwoners. De kracht en de zwakte van Europa is dat diverse regio's veel meer democratische beleidsvrijheid hebben om een eigen energietransitiebeleid te voeren. Binnen die regio's bestaan culturele verschillen en diverse industriële tradities. Niettemin is het zaak dat ook in ons deel van de wereld regeringen kaders krijgen waar zij hun eigen doelstellingen aan koppelen.

De hoofdlijnen van die Europese visie en wetgeving moeten op korte termijn ook worden vertaald naar de arbeidsmarkt. Daarbij kunnen in de verschillende lidstaten afspraken worden gemaakt die passen bij de visie van de EU op de arbeidsmarkt en die consistent zijn met de Europese *Green Deal*. Het besluit dat hierin is vastgelegd om in 2050 klimaatneutraal te zijn zal regeringen in Europa en daarbuiten dwingen telkens weer na te gaan wat de energietransitie betekent voor hun economie, voor hun voedselvoorziening, scholing, arbeidsmarkt, de uitstoot van schadelijke stoffen, afval en hergebruik.

Door op Europees niveau duidelijke afspraken te maken weten de regeringen aan welke doelstellingen voor reductie van bijvoorbeeld de CO₂-uitstoot zij zich te houden hebben. Daarnaast kan Europa ook de binnenmarkt

beschermen door aan bedrijven van buiten Europa dezelfde strenge eisen op te leggen wat betreft uitstoot. Die eisen hangen immers nauw samen met de rechtvaardige bescherming van de eigen arbeidsmarkt.

De EU onderhandelt in dat licht nu over een koolstofgrenscorrectie. Dit 'Carbon Border Adjustment Mechanism'⁸ dat nu op tafel ligt, is revolutionair te noemen. Deze voorgestelde wetgeving belast de import van producten uit het buitenland (buiten de EU) wanneer die met vervuilende technieken zijn gemaakt. Het belooft zo schone productie binnen Europa – immers leveranciers en afnemers moeten hieraan voldoen – en zorgt voor eerlijke concurrentie wereldwijd, voor schone producten op de Europese markt. Dergelijke wetgeving is nog niet eerder vertoond en ook vanuit de Verenigde Staten is hier grote interesse voor.

We zullen met z'n allen die maatschappelijke energierevolutie moeten uitwerken die volgt uit de *Green Deal*, en we zullen deze uitwerking ook telkens weer moeten bijstellen met nieuwe inzichten en werkwijzen. Als we de noodzakelijke transitie gebruiken om voorop te lopen op de wereldmarkt, kan de *Green Deal* de groeistrategie van de EU zijn en tegelijkertijd fossiele brandstoffen overbodig maken. Europa is met de *Green Deal* op dit moment al leidend in groene wetgeving vergeleken met de VS en China, maar we zullen deze ambitie alleen verder kunnen waarmaken wanneer we erin slagen in de komende twee jaar wetgeving voor de Europese arbeidsmarkt te ontwikkelen.

Grote regionale verschillen

Op het eerste gezicht lijkt het erop dat beleidsmaatregelen die de uitstoot van broeikasgasen in de Europese Unie tegen 2030 met 55% zullen verminderen, een positief effect kunnen hebben op het totale aantal banen in de EU: verwacht wordt een netto toename van maximaal 884 000 banen tegen 2030.⁹

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

Klimaatbeleid zal echter heel verschillende gevolgen hebben voor verschillende economische sectoren. De extra banen zijn te verwachten in sectoren zoals elektrische goederen, energie-intensieve industrie, land- en bosbouw en de elektriciteitssector, maar sectoren die sterk afhankelijk zijn van fossiele brandstoffen worden verliezers. Denk aan steenkoolwinning of de winning van andere fossiele brandstoffen. Omdat die winning vaak in specifieke regio's is geconcentreerd, kan het banenverlies regionaal in potentie hard aankomen.

Denk hierbij aan een regio als Silezië. Dit is de grootste nog actieve mijnstreek van Europa. Het sluiten van de mijnen daar zal leiden tot het verlies van tienduizenden banen. Alleen al het sluiten van de Poolse bruinkoolmijn in Turów (en de Turów-elektriciteitscentrale) zal in de praktijk betekenen dat tot 80.000 Poolse burgers hun inkomensbron verliezen.¹⁰ Wat wij willen voor dergelijke regio's is een samenhangend politiek beleid dat noch alleen in de regio's, noch slechts in de hoofdsteden van de afzonderlijke landen wordt gemaakt. Europa moet hier een belangrijke rol spelen vanwege de verantwoordelijkheid de *Green Deal* te laten slagen.

Diverse kleine regio's in Centraal-Europa, het westen van Duitsland, Roemenië, Bulgarije en Griekenland horen tot de verliezers. Daar zullen veel banen verdwijnen door het sluiten van kolenmijnen en fossiele energiecentrales. Dit zijn niet noodzakelijk regio's waar in de toekomst veel potentie is voor energieopwekking met wind of pv-panelen (zonnepanelen).¹¹

Dit verlies aan banen kan beperkt worden (of volledig teniet gedaan worden) als er ook andere nieuwe sectoren die essentieel zijn voor de groene transitie hun weg vinden naar deze regio's. Denk hierbij aan het terughalen van de productie van zonnepanelen en batterijen naar de EU, maar ook het produceren van elektrolyse-apparatuur voor het produceren van groene waterstof.

Het terughalen of opzetten van deze productie binnen de EU helpt ook de leveringszekerheid van energie te verbeteren. Deze banen zullen de hele keten omvatten, van grondstoffen-(her)winning, productie, demontage tot hergebruik. Dit laatste is ook belangrijk

Er moeten opleidingen komen voor beroepen die nu nog niet of nauwelijks bestaan

om regio's in bijvoorbeeld Duitsland, Spanje, Frankrijk en Italië die nu erg afhankelijk zijn van de productie van verbrandingsmotoren, te helpen het verlies aan banen in de automobiellindustrie op te vangen. Deze werknemers kunnen dankzij hun hoogstaande technische kennis waarschijnlijk relatief makkelijk omgeschoold worden om aan de slag te kunnen in deze nieuwe sectoren.

Zonder actief industriebeleid en een daaraan gekoppeld arbeidsmarktbeleid, zullen zulke regio's onvoldoende veerkracht hebben om het verlies aan banen op te vangen. Solidariteit tussen en binnen lidstaten is hierbij essentieel. Het is belangrijk dat er beleid komt voor regio's als die in Silezië om de economie aldaar van meet af aan te diversifiëren. Het sluiten van de mijnen kan dan hand in hand gaan met het openen van nieuwe fabrieken waar duurzame producten worden gemaakt.

Het is duidelijk dat bij deze veranderingen ook politieke visies op het spel staan waar het gaat om vrije markt en industriepolitiek. Een vrije markt zonder bescherming van arbeidsplaatsen en zonder bescherming van de natuurlijke omgeving zal uiteindelijk onhoudbaar zijn.

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

In de woorden van Frans Timmermans, vicepresident van de Europese Commissie: 'We moeten solidariteit tonen met de regio's in Europa die het meest worden getroffen door de transitie, zoals de mijnbouwregio's, zodat de *Green Deal* brede steun krijgt en een kans heeft om werkelijkheid te worden.' Timmermans sprak die woorden bij de oprichting van het Fonds voor een rechtvaardige transitie¹², een mechanisme dat nodig is om regio's te transformeren die nu voor hun economie nog afhankelijk zijn van fossiele energie.

Nog veel te doen

De energietransitie stelt ons dus voor een enorm arbeidsmarktprobleem. Banen in fossiele ketens vallen weg, en netto komt er in Europa bijna een miljoen banen bij in sectoren die de energietransitie zullen dragen. Die nieuwe banen ontstaan vaak in andere regio's en vergen deels andere competenties en vaardigheden dan de oude. Een rechtvaardige energietransitie vergt een actief industriebeleid, en een daaraan gekoppeld arbeidsmarkt en innovatiebeleid. *So far, so good*. Maar waar zien wij in de Europese politiek initiatieven voor wetgeving die aansluit bij de *Green Deal*? In welke landen bestaan er initiatieven? Waar is sprake van flankerend Europees beleid?

Dit type vragen moet zo snel mogelijk op de agenda van de parlementen in Europa komen. Sterker nog: het inzicht dat de *Green Deal* de basis kan en moet vormen voor een nieuwe dynamische Europese sociale arbeidsmarkt- en onderwijsbeleid zou een speerpunt van

het Europees Parlement moeten worden.

Dat gebeurt niet vanzelf. Te veel worden inspanningen nu nog louter op de energietransitie gericht. Wellicht in de veronderstelling dat de arbeid en dus de werknemers de veranderingen in de energiemarkt als vanzelf zullen volgen. Die gedachte is gebaseerd op wensdenken of achterhaalde economische modellen.

In de Nederlandse kolenmijnregio's kennen we decennia later nog steeds veel achterstanden en werkloosheid, ondanks dat Joop den Uyl als minister veel heeft gedaan om de industrie in Limburg te herstructureren en ondanks het gegeven dat in dezelfde periode het gasveld in Slochteren tot ontwikkeling werd gebracht.

Als we willen voorkomen dat nu opnieuw regionale achterstanden zoals in de oude mijnstreken ontstaan, moeten we welbewust blijven inzetten op de inclusieve energietransitie: een transitie waarbij de werknemers niet het idee krijgen dat zij het dak op kunnen. Maar waarbij ze weten dat er ook voor hun toekomst gezorgd wordt. Dit vraagt om veel meer dan een Fonds voor een rechtvaardige transitie of een fonds voor verandering door globalisering. Het is noodzakelijk dat beleidsmakers op alle niveaus ervan doordrongen worden dat niet alleen een duurzame energievoorziening centraal gesteld moet worden, maar dat eerlijke arbeid hierbij net zo belangrijk is. Anders lukt het nooit snelheid te maken met de energietransitie en draagvlak te krijgen voor alle ingrijpende veranderingen die nodig zijn.

Noten

- 1 Met het recente RePowerEU-initiatief wil de Europese Commissie delen van de Europese Green Deal versnellen. Zo is de doelstelling voor duurzame energie verhoogd van 40% naar 45% in 2030 en de
- 2 ambitie voor het produceren van groene waterstof binnen de EU is met een derde verhoogd, van 10Mt naar 14Mt in 2030.
- 3 HLN (2 september 2016). Federale en Waalse regering 'zij aan zij' met de werknemers en hun families.
- 3 Wie terugkijkt naar de industrialisatie van ons deel van de wereld sinds het begin van de negentiende eeuw mag verwachten dat de ontwikkelingen rond de energietransitie zo mogelijk nóg veel sneller zullen gaan – of het nu gaat om verwarming, technische

Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker *Wie gaat straks het dak op?*

- apparaten of transport. Al deze ontwikkelingen raken (een deel) van de arbeidsmarkt diepgaand.
- 4 Techniek Nederland: Economische vooruitzichten 2023 en verder.
- 5 <https://www.abnamro.com/research/nl/onze-research/door-recordkrapte-op-de-arbeidsmarkt-komt-de-energietransitie-in-de-knel>
- 6 CEDEFOP study (2018). In-sights into skill shortages and skill mismatch.
- 7 <https://www.smeunited.eu/news/social-partners-are-key-for-developing-skills-for-the-green-transition>
- 8 https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/nl/qanda_21_3661
- 9 The future of jobs is green: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/search/?filter=CONTRIBUTOR:BITAT>
- 10 <https://www.euractiv.com/section/energy/opinion/the-green-deal-should-be-just-and-based-on-solidarity>
- 11 ENSPRESSO, JRC (2021) Factsheet on EU Trends.
- 12 https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/finance-and-green-deal/just-transition-mechanism/just-transition-funding-sources_nl

Tien plagen van het openbaar bestuur

De Nederlandse overheid functioneert als een bedrijf en de burger als klant. Dat bevalt steeds slechter. Onze maatschappelijke problemen zullen we pas kunnen oplossen als we eerst de BV Nederland van de markt halen.

WIM DERKSEN

Socioloog, hoogleraar bestuurskunde

Terwijl Mark Rutte taartjes eet omdat hij te lang is aangebleven, stapelen de problemen zich op. Oorlog in Oekraïne, inflatie, boeren, klimaat, wonen, noem maar op. Over die problemen wil ik het nu niet hebben. Want ik maak me uiteindelijk nog meer zorgen om een onderliggend probleem: het functioneren van de overheid. Als de overheid ondermaats functioneert, kunnen we het vergeten dat al die maatschappelijke problemen ooit worden opgelost.

De problemen van de overheid staan niet los van het maatschappelijk klimaat. De politieke versnippering helpt ook al niet mee. Maar de kern van het probleem is al jaren geleden door Herman Tjeenk Willink aangekaart: het doorgeslagen marktdenken binnen de overheid. Nee nog erger: de gedachte dat de overheid als een bedrijf kan worden gerund.

Eerlijk gezegd: ik ben er wel klaar mee. Want het gaat veel verder dan die onzin om over ‘concernstaf’ en ‘bedrijfsbureau’ te spreken (overigens de plekken waar meestal het minst bedrijfsmatig wordt gewerkt). Het probleem is fundamenteeler. De overheid wordt echt als een bedrijf gerund. Met het blote oog zie ik op zijn minst al tien mechanismen die aan de markt zijn ontleend.

Mechanisme 1: Laten we producten afgestoten

Sinds de jaren negentig heeft de overheid waar mogelijk producten afgestoten. Denk aan de woningcorporaties, de energiebedrijven, delen van de zorg, de treinen en de spoorinfrastructuur. Gemakshalve werd even vergeten dat er ooit wel een goede reden was geweest om al die producten bij de overheid onder te brengen. Bijvoorbeeld: er was geen markt. In het verleden niet en die is er meestal nog steeds niet.

Prorail werd een monopolist op de markt, en kreeg jaarlijks € 1 mrd van de overheid om zijn publieke taak uit te voeren. Vervolgens ging het publiek morren, stelde de Kamer vragen en moest de minister wanhopig proberen zicht te krijgen op de besteding van die ene miljard. Dit soort halfslachtigheid heeft de overheid niet beter gemaakt.

Mechanisme 2: Laten we intern zoveel mogelijk op afstand plaatsen

De Toeslagenaffaire vindt zijn oorsprong in het feit dat Den Haag eerst alle uitvoering ‘op

afstand' heeft geplaatst en vervolgens nieuwe taken bij de Belastingdienst over de schutting heeft gegooid. De overheid meende ten onrechte dat de uitvoering van het beleid kon worden geoutsourcet. Maar de overheid is geen Volkswagen die het maken van autobanden nog redelijk eenvoudig kan uitbesteden. En dat is dan nog het eenvoudigste voorbeeld.

Ook op dat markt is dat outsourcen vaak veel ingewikkelder dan (bij de overheid) gedacht. Ga eens bij ASML kijken, waar ze permanent in gesprek zijn met Zeiss over een nieuwe generatie lenzen. En besef dan eens hoe complex de dienstverlening van de overheid is. Dan weet je dat het onzin is om te denken dat je de uitvoering van alle belastingwetten kunt uitbesteden aan een verzelfstandigde dienst. En toch is dat gebeurd. En waarom lukt het versterken van woningen in Groningen niet? Omdat er steeds weer nieuwe uitvoeringsorganisaties op afstand worden opgericht, omdat de vorige uitvoeringsorganisaties op afstand niet bleken te functioneren.

Mechanisme 3: Laten we intern marktje gaan spelen

Iedereen die ooit op een departement heeft gewerkt, heeft de hilarische voorbeelden van interne marktwerking meegemaakt. Voor veel zaken moet je van je eigen budget betalen. Dat gaat aan drie kanten mis. Ten eerste kun je slechts bij één organisatie inkopen. Ten tweede wordt het budget van die ene organisatie altijd weer intern aangevuld als ze te weinig 'verkopen'. En ten derde wordt je eigen budget altijd weer aangevuld als je aan deze interne markt te veel geld hebt uitgegeven.

Ooit werkte ik een tijdje voor de Rijksprojectenacademie, die inmiddels is opgeheven. De academie was opgericht door Rijksstaat, Rijksgebouwendienst en Prorail. Deze drie diensten betaalden elk jaar negen ton aan de Academie voor het geven van opleidingen. Maar de cursisten van dezelfde diensten moesten ook nog eens een marktconforme bijdrage betalen. Dat noemt men dubbel verdienen.

Mechanisme 4: Laten we voortaan alle kennis inkopen

In Groningen is veel misgegaan rond de aardgaswinning en de aardbevingen die daarvan het gevolg waren. Toch is vooral het gebrek aan kennis aan de zijde van overheid schrijnend. Jarenlang voer men blind op de modellen van de NAM, tegenwoordig op de modellen van TNO. Ik zou er niet voor willen pleiten dat de overheid die modellen zelf zou ontwikkelen, maar door het geloof dat je kennis beter kunt inkopen is bijna alle kennis uit de departementen verdwenen. Ook de simpele kennis om te begrijpen waar experts en wetenschappers mee bezig zijn.

Bij de overheid staat 'communicatie' tegenwoordig voor 'marketing'

Met de kennis is ook het werk op de departementen veranderd: het ging steeds minder om de inhoud en steeds meer om het 'proces', wat dat laatste ook mag zijn. Het doet me denken aan de tijden waarin Philips zoveel geld verdiende dat de interne managementlagen een grote kwelling werden. Ze zeiden 'management (een markt-term), maar ze bedoelden natuurlijk 'bureaucratie'. Allemaal mensen die geen lampen meer verkochten of nieuwe lampen ontwierpen. Philips is door de markt teruggefloten. Wie fluit de overheid terug? Wie zorgt ervoor dat de overheid gewoon weer zelf aan het werk gaat, in plaats van alles uit te besteden en te denken dat je alle kennis kunt inkopen?

Mechanisme 5: Laten we het uitbesteden goed reguleren

Als ik straks wil lunchen loop ik naar mijn eigen bakker om vers brood te halen. Die

andere bakker zint me niet echt. Als ik mezelf daarmee benadeel omdat mijn eigen bakker duurder is, voel ik dat in mijn eigen portemonnee. Een ambtenaar betaalt uit de zak van de belastingbetaler. En dus moet de uitbesteding bij de overheid worden gereguleerd, opdat de beste prijs-kwaliteitverhouding het altijd wint.

Die regulering is inmiddels zo dichtgetimmerd dat je vooraf niet meer met de potentiële opdrachtnemers over het project mag praten. En dus niet meer duidelijk kunt maken wat je echt bedoelt. Terwijl heel veel ambtenaren heel goed weten bij welk bedrijf ze het beste uit zijn voor welk product. Die regulering van de uitbesteding bij de overheid is dus een voorbeeld van een slecht begrip van hoe de markt werkt.

Mechanisme 6: Laten we de leiding regelmatig rouleren

Als het 'wat' minder belangrijk wordt dan het 'hoe', als het organiseren belangrijker wordt dan het ontwerpen en verkopen van producten, maakt het minder uit wie de leiding krijgt. Dan lijkt het al snel een goed idee om regelmatig het management te verfrissen. En inderdaad als de SG niets van economie weet of van het recht, kun je best na een tijdje op EZK of op J&V weer een andere SG benoemen. Daarmee heeft de SG niet meer de leiding van een departement, omdat een leider richting geeft. Hij of zij is inderdaad niets meer dan een eenvoudig te vervangen manager.

Het vervelende is dat managers ook onder zich bij voorkeur weer managers benoemen, die ook geen richting geven, maar vooral bezig zijn met het nieuwe werken, het anders werken en het weer anders werken. Ik krijg op departementen vaak het gevoel dat de mensen die nog wel met de inhoud bezig zijn, onder al dat management vooral verweesd achterblijven.

Jazeker, het bedrijfsleven kent ook vele managers. Maar er zijn hier wel twee cruciale verschillen met de overheid. Als een bedrijf te veel managers heeft (zie Philips) dan cor-

rigeert uiteindelijk de markt. En het product van een bedrijf laat zich uiteindelijk gewoon niet vergelijken met de complexiteit van de publieke dienstverlening. Je kunt op een departement niet echt leidinggeven als je niet weet voor welke inhoudelijke opgaven dat departement staat.

Mechanisme 7: Laten we ambtenaren gewoon werknemers noemen

'Sinds 1 januari 2020 hebben de meeste ambtenaren zoveel mogelijk dezelfde rechten als werknemers in het bedrijfsleven. Voor ambtenaren geldt dan het private arbeidsrecht. Net als voor werknemers in het bedrijfsleven altijd al het geval was.' Aldus vermeldt de website van de rijksoverheid. Het is geruisloos doorgevoerd, zij het dat het heel wat jaren heeft gekost. Maar is er nu geen verschil meer tussen een werknemer van een bedrijf die vooral moet bijdragen aan de winst en het voortbestaan van zijn bedrijf en een ambtenaar van de overheid die de publieke zaak én de burger te dienen heeft, en niet alleen zijn afdelingschef.

Tegenspraak heeft binnen de overheid een fundamenteel andere functie dan binnen een bedrijf. Ambtenaren verbeteren met tegenspraak niet alleen het functioneren van de overheid (op zijn minst op termijn). Ambtenaren hebben ook het recht hun eigen grenzen te bepalen in het dienen van de publieke zaak. Zij zijn immers zelf ook burger.

Mechanisme 8: Laten we communicatie blijven zeggen, terwijl we marketing bedoelen

Op het eerste gezicht lijkt het zo mooi: de overheid besteedt steeds meer aandacht aan overheidscommunicatie. De overheid wil schijnbaar transparanter worden. Het tegendeel is het geval. Bij de overheid staat 'communicatie' tegenwoordig voor 'marketing'. Hoe scheppen we een zo gunstig mogelijk beeld van het eigen departement en de eigen minister? En

hoe voorkomen we zo goed mogelijk dat informatie die kwalijk is voor dat beeld, toch naar buiten komt?

Daarvoor hebben we tegenwoordig heel veel medewerkers op de afdeling Communicatie nodig. Natuurlijk mag een bedrijf proberen meer kopers te vinden voor zijn producten (hoewel slechte producten altijd wel een keer door de mand zullen vallen), de overheid mag daarentegen nooit proberen een vals beeld te schetsen van haar eigen functioneren, om de simpele reden dat de overheid niet tegenover zijn burgers hoort te staan.

Mechanisme 9: Laten we doen alsof de overheid één van de partijen is

Als je de overheid als een bedrijf ziet, verdwijnt daarmee de exclusieve maatschappelijke positie van de overheid achter de horizon. Dan wordt de overheid inderdaad niet meer 'een van de partijen', zoals bestuurskundigen lange tijd met graagte zeiden. En als de overheid zich zo opstelt, vergooit zij daarmee niet alleen haar gezag, maar ook het vermogen om uiteindelijk de knoop door te hakken.

Het is niet voor niets dat Rutte veel 'tafels' heeft georganiseerd. Vanuit de gedachte: de 'bedrijven' moeten er samen uitkomen. Daarmee ontkennend dat de overheid de unieke democratische taak heeft het publieke belang te behartigen en met name te bepalen wat 'in het publieke belang' is.

De overheid is ook de enige partij die burgers kan binden, dat kunnen bedrijven niet en dat kunnen tafels niet. Zo deed zich na het Energie-akkoord en na het Klimaatakkoord de komische situatie voor dat het parlement gewoon 'zonder last en ruggespraak' moest besluiten wat er echt moest gebeuren. Ik ben er een groot voorstander van dat een overheid draagvlak zoekt voor haar beleid, maar dat is iets heel anders dan het gezag uit handen te geven en de indruk te wekken dat tafels voortaan de samenleving besturen. Je zal maar op een departement werken en eerst die tafels moeten ondersteunen en vervolgens uitvoe-

ring moeten geven aan de wensen van de Kamer over hetzelfde onderwerp.

Mechanisme 10: Laten we omgaan met wetten, zoals bedrijven omgaan met wetten

De overheid moeten we runnen als een bedrijf, ambtenaren zijn werknemers, communicatie is marketing en de overheid is niet meer dan de andere partijen. En, oh ja, de overheid moet zich aan de wet houden, zoals iedereen zich aan de wet moet houden. En als de rechter het ministerie van VWS verplicht om de interne communicatie rondom de deal met Sywert

Je kunt de overheid geen bedrijf noemen, omdat je daarmee de overheid ook de vrijheid van een normaal bedrijf toekent

van Lienden te openbaren, kan dat ministerie vanzelfsprekend de keuze maken om niets te openbaren en dagelijks een dwangsom te betalen. Alsof de overheid een bedrijf is. Alsof de overheid niet de hoeder van de democratische rechtsstaat is.

In dat begrip 'democratische rechtsstaat' ligt de ware aard van de overheid besloten. Je kunt namelijk de overheid geen bedrijf noemen, omdat je daarmee de overheid ook de vrijheid van een normaal bedrijf toekent. En die vrijheid hoort de overheid met al haar wetten niet te hebben. De overheid is niet alleen de hoeder van de democratische rechtsstaat, de overheid hoort vooral ingebed te zijn in de democratische rechtsstaat.

Een overheid heeft namelijk veel meer mogelijkheden om het leven van burgers te bepalen dan een bedrijf. Mensen kunnen kiezen

tussen bedrijven; burgers zijn onderworpen aan die ene overheid. En daarom is het niet genoeg dat de overheid zich houdt aan de wet. De overheid stelt wetten vast, en dat recht is zodanig ingekaderd dat de burgers zijn gevrijwaard van de almacht van de overheid.

Denk even aan de Toeslagenaffaire. Daar heeft slechts één wijze juriste gezegd: 'Dit hoort niet.' Terwijl alle ambtenaren zich bewust hadden moeten zijn van hun bijzondere positie, die zij ontlenen aan de bijzondere positie van de overheid. Ze hadden zich moeten realiseren hoe onmachtig de slachtoffers van deze affaire waren. De overheid niet als schild van de zwakken, maar als vijand. In Groningen gebeurt hetzelfde.

De overheid is dus geen bedrijf

Dat krijg je als je doet alsof de overheid een bedrijf is. Om het openbaar bestuur weer op orde te krijgen zullen we juist met die gedachte moeten breken. Maar dan klinken twee terechtere vragen: voordien was het toch ook niet alles en hoe moet het dan wel? Nee, voordien was het ook niet geweldig met de overheid. De overheid was in zekere zin traag en in zekere zin bureaucratisch. Maar we kunnen toch moeilijk beweren dat het marktdenken dit probleem werkelijk heeft aangepakt.

De marktwerking heeft op tal van plekken in de samenleving voor een overdaad aan bureaucratie gezorgd. Kijk wat prestatie-indicatoren en concurrentie hebben opgeleverd in de zorg of in het onderwijs. Er werden vroeger minder formulieren ingevuld dan tegenwoordig. En ook binnen de overheid leidt New Public Management (de overheid als bedrijf) vooral tot controle en bureaucratie.

Hoe dan wel? In de kern gaat het om de vraag hoe overheid en burger zich tot elkaar moeten verhouden, nu het niet bevalt om de overheid als bedrijf te zien en de burger als klant. Wat dacht je van: de democratische rechtsstaat versus de burger? Met de idee van de democratische rechtsstaat is niets mis. Wat zou het aardig zijn als overheid, politici

en ambtenaren zich gewoon eerst weer eens een tijdje naar de regels van de democratische rechtsstaat zouden gedragen. In elk handboek staatsrecht kunnen ze deze regels vinden.

Laat ik ze ter afsluiting van dit essay in mijn eigen woorden nog even samenvatten.

- ▶ *De staat dat zijn wij.* Burgers dienen de staat en de staat dient de burgers. De politieke vertegenwoordigers zijn burgers die ons tijdelijk vertegenwoordigen.
- ▶ *Wij allen zijn burgers.* Als de staat in ons verlengde ligt, kan de staat nooit tegenover ons staan, zoals in de Toeslagenaffaire het geval was.
- ▶ *De wet beschermt burgers tegen willekeur.* De wet geeft de overheid een instrument om het maatschappelijk verkeer bij te stellen. Maar de wet beschermt vooral burgers tegen willekeur. De waarborgfunctie van het recht. En daarbij is elke burger gelijk.
- ▶ *De meerderheid beslist, de minderheid wordt beschermd.* De politieke vertegenwoordigers besluiten bij meerderheid, de burger kan tegen deze besluiten in beroep gaan, maar uiteindelijk geldt wat democratisch is besloten. Maar immer worden de belangen van minderheden beschermd.
- ▶ *De overheid beperkt zich tot het behartigen van publieke belangen.* Dat zijn die belangen waarvan een meerderheid van de burgers meent dat ze het nastreven waard zijn (klimaat, zorg, sociale zekerheid, een goed functionerende markt et cetera). Wanneer deze belangen door de samenleving zelf kunnen worden behartigd, treedt de overheid terug. Ook dat begrenst het overheidshandelen.
- ▶ *Machten worden door tegenmachten in toom gehouden.* De Kamer controleert de regering en wordt daarom goed en volledig geïnformeerd. Adviezen van Hoge Colleges van Staat worden serieus genomen. En dat geldt ook voor het onafhankelijk toezicht.
- ▶ *Ministers zijn politiek verantwoordelijk, ambtenaren zijn inhoudelijk gedreven.* Ministers zijn verantwoordelijk voor het beleid van de regering. Ambtenaren baseren zich waar

mogelijk op kennis van de materie. Ambtenaren zijn er voor het beleid, en niet om een minister overeind te houden. Inhoudelijke rationaliteit gaat bij een ambtenaar voor politieke rationaliteit.

Ambtenaren hebben het recht hun eigen grenzen te bepalen in het dienen van de publieke zaak

- ▶ *Politici en ambtenaren zijn integer.* Integriteit gaat verder dan de grenzen van de wet. De integriteit is in het geding als publieke en private belangen onvoldoende helder worden onderscheiden. Of als propaganda in de plaats komt van communicatie en liegen in de plaats komt van eerlijkheid. Integriteit is van groot belang voor het vertrouwen dat burgers in hun overheid hebben.

- ▶ *Vertrouwen is de grondhouding.* De democratische rechtsstaat is gebaseerd op vertrouwen. Tot het tegendeel blijkt. De Kamer vertrouwt het kabinet tot deze gegronde reden heeft om het vertrouwen op te zeggen. Ministers vertrouwen hun ambtenaren. Ambtenaren vertrouwen experts. De overheid vertrouwt de burgers. En de burgers vertrouwen hun politieke vertegenwoordigers en de overheid.
- ▶ *De rechter toetst en bedrijft geen politiek.* De rechter beschermt de burger tegen de almacht van de staat. De rechter toetst of de overheid zich aan zijn eigen wetten houdt. De rechter gaat niet op de stoel van de politiek zitten. Maar daarvoor moet vooral de overheid zorgen. Als de overheid zich aan zijn eigen wetten houdt en op tijd zijn eigen wetten aanpast, komt de rechter nooit op de stoel van de overheid terecht.

Ik realiseer me: het is een schoolse opsomming. Maar wat moet je als bijna al die simpele regels door de huidige politici zo gemakkelijk worden genegeerd?

Verblind door het licht

Door **Noortje Thijssen**

Directeur Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

*Denn die einen sind im Dunkeln
Und die anderen sind im Licht.
Und man sieht nur die im Lichte
Die im Dunkeln sieht man nicht*
Bertolt Brecht

Het naoorlogse Nederlandse neoliberale beleid nam in de jaren tachtig een politieke vlucht. De eerste twee Kabinetten Lubbers (CDA/VVD) maakten in dit decennium een speerpunt van een grote sanering van de overheidsuitgaven. De verzorgingsstaat werd afgebouwd, staatsbedrijven werden geprivatiseerd.

Tijdens een van de laatste debatten die Joop den Uyl voerde als fractievoorzitter in 1986, waarschuwde hij premier Lubbers op indringende wijze voor de tweedeling die ontstond in de samenleving. Hij verweet de premier en andere politici dat zij blind waren voor de grote hoeveelheid mensen die in armoede leven. Hij maakte daarbij dankbaar gebruik van een rede van de gouverneur van New York die de toenmalige president van Amerika Ronald Reagan verweet dat hij 'wijzend naar de vele lichtjes in New York – van de wolkenkrabbers, de reclames, de dakrestaurants' niet zag dat daaronder mensen in het donker leven.

Den Uyl had oog voor hen die niet werden gezien door politici die staarden in het licht van de vooruitgang. Hoewel hij Nederland niet met Amerika wilde vergelijken, waarschuwde hij dat zonder gewijzigd beleid niet alleen de samenleving zou breken, maar het ons zal opbreken. Een jaar na dit debat stierf Den Uyl. In dat jaar werden Provinciale Statenverkiezingen gehouden. De coalitiepartijen

VVD en CDA verloren fors. De PvdA haalde een monsterzege.

Over een halfjaar mag Nederland weer naar de stembus voor de Provinciale Statenverkiezingen. Bijna veertig jaar na Den Uyls waarschuwing kunnen we constateren dat hij gelijk heeft gekregen. Het gevoerde neoliberale beleid bleef aan zet, maar iedere keer verhuld onder een andere mantel. Tijdens de kabinetten-Kok heette het 'Derde Weg', tijdens de kabinetten-Balkenende 'Eigen verantwoordelijkheid' en tijdens de kabinetten-Rutte 'Participatiesamenleving'.

Tijdens de Provinciale Statenverkiezingen acht jaar geleden legde premier Rutte uit dat we dankzij de participatiesamenleving een 'waanzinnig gaaf land' waren geworden. Hij trapte de campagne af met een interview in *de Volkskrant*, waarin hij uitlegde: 'Door mensen meer persoonlijke vrijheid te geven, zouden zij zich vanzelf meer inzetten voor anderen. (...) We krijgen een mooier land als we mensen minder in de weg zitten.'

Het zijn de woorden van iemand die staart in het licht van de vooruitgang. Wie daarin staart, is blind voor de ellende die daaronder schuilgaat. Maar nu zien we hoe de opeenstapeling van crises de schijnwerpers zet op alles wat kwetsbaar is. De kinderen in de jeugdzorg, de minima in tochtige huizen, de vluchtelingen in Ter Apel, de gedupeerden van de Toeslagenaffaire, natuur die langzaam verstikt.

Over zes maanden mogen we weer naar de stembus voor de Provinciale Statenverkiezingen. Het zijn verkiezingen die tevens de samenstelling van de Eerste Kamer bepalen. Laat dit het begin zijn van een drastische wijziging van beleid, zodat we als samenleving niet breken. Laat dit de verkiezingen zijn waarin de mensen in het donker meer gezien worden dan de mensen in het licht.

Sociale media: weg van de ophef

Facebook en Google floreren bij het genereren van zoveel mogelijk boosheid en onenigheid. Aandacht verkoopt. De rekening hiervoor betalen we in de vorm van toenemende polarisatie, wantrouwen en onrust. De waarheid is relatief geworden en dat zet onze democratie onder druk. Het is hoog nodig de marktmacht van tech-giganten in te perken en het belang van pluri-forme en onafhankelijke berichtgeving serieus te bevorderen, ook op sociale media.

PAUL TANG

Europarlementariër voor de PvdA

Elon Musk afficheert zich als ‘free speech absolutist’. Dat is voor hem een belangrijke, misschien wel de belangrijkste reden geweest om een overnamebod op Twitter uit te brengen. Het roept onmiddellijk de vraag op of Twitter onder zijn leiding Donald Trump weer toegang tot het platform zal geven, nadat de oud-president daarvan is geweerd na de bestorming van het Capitool. Het antwoord zal niet snel en misschien nooit volgen, nu het bedrijf en de miljardair in een verbitterd gevecht voor de rechter zijn beland, met als twistpunt of de aantallen gebruikers en daarmee de potentiële advertentie-inkomsten van Twitter reëel zijn.

De vraag is ook of het weren van een gebruiker op een platform een wezenlijke aantasting van de vrijheid van meningsuiting is. Als u een ingezonden brief naar een krant stuurt en deze niet geplaatst wordt, bent u misschien teleurgesteld, maar bent u zeker niet verrast, laat staan gebruuskeerd. Het is juist de op-

dracht van de redactie om te selecteren; niet alles kan een plek krijgen in de krant.

Twitter heeft bovendien een dwingende reden gehad om Trump te weren: ‘vanwege het risico van verdere aanzetting tot geweld’. Hoe relevant deze reden is (geweest) laten de hoorzittingen over de bestorming van het Capitool in het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden zien. Ook een absolutist als Elon Musk zal zich hiervan rekenschap moeten geven. In het geval van Donald Trump geldt bovendien dat hij zeker andere platformen kan vinden voor zijn uitlatingen. Een groot deel van Trumps achterban is na het verbod door Twitter vertrokken naar Parler, en later naar Trumps eigen platform, Truth Social. Het bereik op dat platform zal weliswaar beduidend minder groot zijn dan dat bij Twitter, maar het recht om vrij een mening te uiten vertaalt zich niet naar het recht om die mening gehoord of getoond te krijgen.

De discussie over Twitter en Trump gaat niet alleen over redactie — wat wordt wel of niet getoond? — maar ook en vooral over verspreiding — aan wie wordt wat getoond? De nieuwe, sociale media met platformen als Twitter, Facebook, TikTok, Instagram en YouTube kennen een wezenlijk andere verspreiding van inhoud dan de traditionele media als omroepen en kranten.

De werking van sociale media: ophef!

Tot 2009 hadden Facebook-gebruikers een simpele tijdlijn. Het was een oneindige stroom van 'posts' door 'vrienden', met de nieuwste bovenaan en de oudste onderop. De verandering begon toen Facebook in 2009 de mogelijkheid van 'Like' toevoegde. Niet veel later volgde Twitter met de mogelijkheid tot 'Retweet', en introduceerde Facebook ook de mogelijkheid van 'Share'. Deze ogenschijnlijk onschuldige mogelijkheden bleken ingrijpende gevolgen te hebben. Ze stelden de platformen in staat de gebruikers een andere tijdlijn aan te bieden — samengesteld door een algoritme — waarin posts met de meeste interacties voorrang krijgen.

De algoritmes hadden geen moeite te ontdekken dat ophef verkoopt, misschien nog wel beter dan seks. Dat is precies wat onderzoek laat zien. Pew Research Centre stelt dat Facebook-posts met 'onenigheid' en liever nog 'verontwaardigde onenigheid' twee keer zoveel interacties — likes, comments, shares — oproepen als posts met een neutrale lading.¹ Het zijn juist de interacties waardoor de gebruikers aan het scherm blijven kleven.

Facebook en Google (of eigenlijk moederbedrijven Meta en Alphabet) zijn in hoge mate afhankelijk van advertenties. De diensten zelf zijn 'gratis'. Bij Facebook komen de inkomsten voor 98% uit verkoop van advertenties, bij Google voor zo'n 80%. Aandacht van de gebruiker is een commerciële voorwaarde om advertenties te kunnen verkopen. Meer advertenties betekent meer omzet en winst.

Algoritmes zorgen daarom dat berichten

getoond worden die aandacht trekken en vasthouden, waarop mensen — vaak verontwaardigd — reageren. Dit verandert ook het publieke debat en daarmee de democratische samenleving. Het heeft bijgedragen aan polarisatie en fragmentatie in de samenleving en heeft het functioneren van de democratie in de huidige vorm bemoeilijkt.

Hardnekkig blijven gebruikers geloven dat zij zelf bepalen wat ze zien. Sterk verankerd is het idee dat hun tijdlijnen worden samengesteld door berichten van mensen die zij

De journalistieke uitgangspunten van de traditionele media moeten ook voor de sociale media geborgd worden

volgen. Maar de stroom van berichten is overdadig en soms woest, en moet toch geordend worden. Dat doen dus de aanbevelingsalgoritmes ('recommender systems'). Zij bepalen welke berichten als eerste op het scherm verschijnen: de berichten met ophef, die sterke reactie oproepen.

Op zich is het mechanisme van verontwaardigde onenigheid, van ophef, niet nieuw. In het academische discours wordt het 'affective polarisation' genoemd.² Het doet ook denken aan de medialogica in politiek Den Haag. Zo heb ikzelf weleens voor een debat in de Tweede Kamer met mijn VVD-collega de afspraak gemaakt om flink tegen elkaar te keer te gaan. De bedoeling van die afspraak was de politieke verschillen tussen links en rechts, tussen regering en oppositie, te markeren, maar we waren ons er goed van bewust dat we daarmee het debat domineerden en de media haalden. Omgekeerd heeft Mark Rutte weleens verzocht dat politici niet op elk stuk rood vlees

dat in de arena wordt gegooid, moeten reageren. Het illustreert dat ook de medialogica in politiek Den Haag rond ophef draait.

De ophef op de sociale media heeft evenwel een catastrofale vorm aangenomen, die van een onafzienbare stroom van haatberichten, nepnieuws en samenzweringstheorieën. De traditionele media kunnen en willen zich niet onttrekken aan de ophef op de sociale media. Zo kan een slecht verwoord voorstel van Rabo-bankier Barbara Baarsma over een CO₂-budget overdag viraal gaan en mag ze 's avonds haar voorstel in een praatprogramma nog een keer komen uitleggen. De lusten zijn voor de platformen in de vorm van olopemde advertentieomzet en hoge winsten, terwijl de lasten voor de samenleving zijn, in de vorm een toenemende polarisatie en tribalisering. Feiten zijn vervangen door meningen, verschillen van inzicht worden tegenstellingen tussen kampen.³

Het is nog een onbeantwoorde vraag wat de gevolgen hiervan zullen zijn voor de maatschappijvisie en het mensbeeld van jonge generaties, die groot zijn geworden met de sociale media en die voor hun nieuwsvoorziening minder vertrouwen op traditionele media zoals kranten.⁴ Steeds duidelijker begint al wel te worden dat de sociale media het zelfbeeld niet positief beïnvloeden. Zo blijkt de introductie van Facebook gepaard te zijn gegaan met een negatief effect op de mentale gezondheid van studenten.⁵ Verder is door Frances Haugen, een Facebook-klokkenuider, gebleken dat Instagram toxisch voor tienermeisjes is en dat Facebook eigen onderzoek hierover in de la heeft gestopt.⁶ Dit negatieve effect op het zelfbeeld is verre van verwonderlijk. Facebook en Instagram laten het leven zien zoals 'het zou moeten zijn' en niet zoals het is.

De onthulling door Haugen illustreert dat bedrijven als Facebook en Google zich bewust zijn van de maatschappelijke gevolgen van sociale media maar die bewust negeren. Deze bedrijven willen niet het verdienmodel veranderen dat zulke hoge winsten oplevert.

Die winsten komen niet alleen voort uit een gecombineerd gebruik van persoonlijke data en geslepen algoritmes maar ook uit onverbloemde marktmacht op het gebied van digitale advertenties.

De markt voor digitale advertenties: Apple vs Facebook

Adverteerders richten zich graag met gerichte advertenties op vooraf geïdentificeerde gebruikers. Als klusbedrijf is het immers interessanter te adverteren voor mensen die onlangs de website van een bouwmarkt bezochten dan voor willekeurige personen. Voor advertenties waarbij de gebruiker niet te identificeren — dus niet te volgen — is, wordt naar schatting meer dan 50% minder betaald.

Het probleem — voor Facebook — is dat veel gebruikers niet gevolgd willen worden. Enquêtes daarover hebben als uitkomst dat zeker driekwart van de gebruikers daarin geen trek heeft.⁷ Apple heeft hierop ingespeeld door het al dan niet volgen aan gebruikers voor te leggen (per applicatie). Apple werpt zich dus op als hoeder van privacy, en Facebook werpt zich op als hoeder van het midden- en kleinbedrijf.

Mark Zuckerberg, topman van Facebook, schrijft in een blog: 'Every business starts with an idea, and being able to share that idea through personalized ads is a game changer for small businesses. [...] Limiting the use of personalized ads would take away a vital growth engine for businesses.'⁸ Tim Cook, de topman van Apple moet er weinig van weten: 'We know these things are flimsy arguments. I think that you can do digital advertising and make money from digital advertising without tracking people when they don't know they're being tracked.'⁹

Een aantal experimenten bevestigen de stelling van Cook. Zo is er in Nederland door de Ster digitaal geadverteerd zonder gebruik te maken van persoonlijke gegevens maar door gebruik te maken van context. Bij zoekopdracht naar sportschoenen kan

een advertentie van een sportmerk passen, bij een reisprogramma een advertentie van reisorganisatie, enzovoort. Deze overgang van gepersonaliseerde naar contextuele advertenties heeft verrassend succesvol uitgepakt. De advertentie-inkomsten zijn met bijna 150% toegenomen.¹⁰ De NPO heeft daarop beslist niet langer advertenties met persoonlijke data op websites en apps toe te laten. Deze en andere experimenten zijn echter de uitzonderingen op de regel: over het algemeen geldt dat voor digitale advertenties grote hoeveelheden persoonlijk gegevens verhandeld worden.

Hardnekkig blijven gebruikers van sociale media geloven dat zij zelf bepalen wat ze zien

Het huidige systeem van digitaal adverteren is complex. Elke keer als u een website bezoekt, een zoekmachine raadpleegt of een app gebruikt, is er ruimte om te adverteren. Die ruimte wordt bij opbod, via een veiling verkocht. In luttele milliseconden en volledig geautomatiseerd komen aanbod (op website of in app) en vraag (van de adverteerder) bij elkaar zodat u geen lege ruimte krijgt te zien maar een 'relevante' advertentie.

Google heeft dit systeem weten te domineren. Google organiseert het aanbod, het organiseert de vraag én het organiseert de veiling. In elk onderdeel van het 'real-time bidding'-systeem heeft Google andere partijen eruit weten te duwen en heeft het een dominante positie verworven. Hierdoor kan Google zichzelf de bal toespelen ten koste van vragers en aanbieders. Het bedrijf mag zich graag voorstaan op innovatieve technologieën maar de verbijsterende winstmarges komen voort uit ordinaire marktmacht.

Apple kan zich opwerpen als hoeder van privacy omdat het bedrijf nauwelijks inkomsten uit advertenties heeft. De verkoop van advertenties is daarentegen hét fundament onder de conglomeraten van Facebook en Google. Het is voor beide bedrijven een uiterst lucratieve markt, niet alleen omdat de omvang van die markt in de loop der jaren hard gegroeid is maar ook omdat ze een dominante positie op die markt innemen. Naar schatting gaat van elke euro aan digitale advertenties meer de helft naar deze twee bedrijven.¹¹ Facebook en Google zijn tussenpersonen, heel dure tussenpersonen. Dit gaat ten koste van de adverteerders en traditionele media, zoals kranten, die nog steeds veel verkeer naar hun websites en apps trekken.

De gevolgen voor traditionele media: neergang

De onstuimige groei van digitale advertenties in combinatie met marktdominantie hebben Facebook en Google geen windeieren gelegd. Hun marktaandeel buiten China is zo'n 84%, en hun inkomsten uit advertenties bedroegen meer dan \$ 200 mrd in 2019.¹² De keerzijde is dat de traditionele media steeds sterker moeten leunen op inkomsten uit abonnementen en steeds minder inkomsten uit advertenties verkrijgen.

Dat is bijvoorbeeld te zien aan de Nederlandse kranten. De kranten worden dunner, direct en indirect door de afname aan advertenties. De Stichting voor Economisch Onderzoek becijfert dat de ruimte voor advertenties is gedaald van 45% in 2002 naar 20% in 2016.¹³ Dat is niet of nauwelijks te compenseren door advertenties op de digitale pagina's. Het nauwgezet volgen van gebruikers betekent immers dat een lezers van *De Telegraaf* advertenties voorgeschoteld krijgen zonder de pagina van *De Telegraaf* te bezoeken. De commerciële slagkracht van de dagbladtitels als merk is hierdoor uitgehoud.

Bijgevolg zijn in dezelfde periode (de kosten van) de landelijke redacties gehalveerd.

Veel lokale kranten en media zijn verdwenen. Het is niet voor niets dat Raad voor Cultuur grote zorgen over lokale media heeft. Daar waar de lokale media nog niet verdwenen zijn, is hun financiële positie precair en hun reikwijdte beperkt. Terwijl, zo stelt de Raad voor Cultuur, goed functionerende lokale media essentieel zijn voor een gezonde democratie.¹⁴

Kortom: journalisten zijn deels vervangen door algoritmes, en journalistieke waarden als redactionele onafhankelijkheid en bewijslast zijn ingeruild voor commerciële motieven om aandacht te trekken en vast te houden. Dat de nieuwsvoorziening minder journalistiek en meer commercieel is geworden, heeft natuurlijk gevolgen voor het publieke debat en voor de politieke democratie.

De traditionele media hebben niet alleen financieel ingeleverd aan de tech-giganten, ze hebben ook aan geloofwaardigheid ingeboet, in elk geval bij een deel van het publiek. Dat deel gelooft dat mainstream media conformistisch zijn en de waarheid eerder toedekken dan blootleggen. Dit is niet toevallig een kenmerk van populistische opvattingen geworden. Steve Bannon, strateeg achter de verkiezing van Donald Trump in 2016: 'The Democrats don't matter. The real opposition is the media. And the way to deal with them is to flood the zone with shit.'¹⁵

Een constante stroom van 'onthullingen' in de nieuwe media zorgt ervoor dat zin en onzin niet uit elkaar te houden zijn. Tegelijkertijd wordt onophoudelijk de geloofwaardigheid van de traditionele media in twijfel getrokken, die aan de 'onthullingen' geen aandacht schenken. Die strategie werkt. In de Verenigde Staten gelooft een flink deel van de Republikeinse kiezers dat Trump de laatste verkiezing gewonnen heeft, en in Nederland en elders floreren complotten, bijvoorbeeld over het World Economic Forum. Zo stelde Forum voor Democratie-Kamerlid Gideon van Meijeren in de Tweede Kamer dat het WEF er 'openlijk voor pleit om de coronacrisis te misbruiken om een totalitaire controlestaat uit te rollen'. Dit soort theorieën blijven rondgaan, ondanks de

berichtgeving in de traditionele media. Dat is precies wat de populistten beogen: het beeld moet zijn dat de populistten de stem van het volk vertolken en feitelijke, afgewogen nieuwsvoorziening mag dat beeld niet doorkruisen.

Naar pluriformiteit en journalistieke onafhankelijkheid

In de jaren van Neelie Kroes als Eurocommissaris (tot 2014) werd louter positief aangekeken tegen de nieuwe Amerikaanse bedrijven die digitale technologieën introduceerden en vanuit Silicon Valley de wereld voorhielden dat ze mensen met elkaar verbinden. Het schandaal van Cambridge Analytica in 2018 was hierin een keerpunt. Toen bleek van vele miljoenen Facebook-gebruikers intieme persoonlijke data te zijn verzameld die werden ingezet om verkiezingen door de hele wereld te beïnvloeden, onder meer door campagnes met desinformatie op te zetten en politici te besmeuren.

De effectiviteit van deze campagnes was lastig te achterhalen maar na de verkiezing van Donald Trump als Amerikaanse president en het referendum over Brexit vatte de verdenking van manipulatie vaste grond.¹⁶ Het beeld van de Amerikaanse tech-giganten als mondiale verbinders begon te kantelen en een tegenreactie kon niet uitblijven

Dit jaar heeft de Europese Unie twee zusterwetten aangenomen die de macht en de invloed van tech-giganten aan banden moeten leggen, de Digital Markets Act (DMA) en de Digital Services Act (DSA). Deze wetten beogen onder meer de marktmacht van de grootste bedrijven in te perken door uit te sluiten dat zij zichzelf bevoordelen. Dat is met bijvoorbeeld relevant voor Google's zoekmachine en Apple's App Store. Het is de 'Tracking-free Ads Coalition' van Europarlementariërs (en niet-gouvernementele organisaties) ook gelukt het gebruik van persoonlijke data gedeeltelijk in te perken. Zo mogen advertenties niet op minderjarige gericht worden en mogen gevoelige data als religie, etniciteit en gezondheid niet meer gebruikt worden.

Het is ingrijpende wetgeving waarvan de gevolgen in de komende jaren zichtbaar zullen worden. Toch zal blijken dat deze wetgeving nog onvoldoende ingrijpend is om de sociale media niet langer om ophef te laten draaien. Om dat te bereiken is het nodig dat de uitgangspunten van de traditionele media, met name pluriformiteit en journalistieke onafhankelijkheid, ook voor de sociale media geborgd worden. Dat lukt alleen als er minder invloed is van commercie en meer gewicht komt op journalistieke overwegingen. Dus: minder marktmacht voor enkele grote Amerikaanse bedrijven en meer diversiteit in het aanbod van sociale media. Hiervoor zijn harde ingrepen in de markt en de marktspelers nodig, die veel verder gaan dan de mogelijkheid om een publieke aanbod op sociale media te krijgen.

Ten eerste zullen de mededingingsautoriteiten in de Verenigde Staten en de Europese Unie de monopolie-macht van bedrijven als Google en Facebook moeten breken. Zo lang van elke euro die aan advertenties besteed wordt 50 cent naar deze bedrijven gaat, zullen de traditionele media verarmen. De pluriformiteit en onafhankelijkheid van berichtgeving raakt daardoor verder in het geding.

Deze monopolie-macht doorbreken zou kunnen door gedragsregels op te leggen, zoals de Digital Markets Act als mogelijkheid biedt, maar ook en vooral door structurele ingrepen in deze bedrijven. Het zou niet zo mogen zijn dat Google op alle onderdelen van de markt voor digitale advertenties een dominante positie heeft.

Invoering van een digitax op reclames kan er daarnaast voor zorgen dat het bedrijfsmodel van reclame verkopen door aandacht te trekken ontmoedigd wordt. De buitengewone winsten die voortvloeien uit marktmacht moeten immers onderhevig zijn aan belastingheffing. Dit zal moeten passen in de OESO-overeenkomst over winstbelastingen. In die overeenkomst is het idee van een belasting op digitale reclames naar de achtergrond verdwenen. Er is echter meer dan goede redenen om daaraan vast te blijven houden.

Ten tweede: er moeten meer keuzemogelijkheden voor de sociale media komen. Op dit moment bepalen Facebook, Twitter en YouTube wat de gebruiker te zien krijgt (de tijdlijn of 'content recommender system').¹⁷ Dat hoeft niet zo te zijn. Er kunnen ook andere aanbieders komen, die dan toegang moeten krijgen tot gegevens die de tech-bedrijven nu nog afschermen. Vergelijk het met kranten. Daar is het aanbod divers en de lezer weet waarvoor

Mededingingsautoriteiten in de Verenigde Staten en de Europese Unie zullen de monopolie-macht van Google en Facebook moeten breken

hij kiest. Er is een keuze tussen *De Telegraaf* en *de Volkskrant* of tussen het *Algemeen Dagblad* en het *NRC Handelsblad*. Die kranten bepalen feitelijk een tijdlijn, datgene wat de lezer wel en niet te zien krijgt.

Zo kan het ook werken op sociale media, door meerdere aanbieders van aanbevelingsalgoritmes ('recommender systems') toe te laten. Dit zal zorgen voor pluriformiteit in het aanbod, en tegelijkertijd de marktmacht bij sociale media inperken. Anders gezegd, er moet interoperabiliteit bij sociale media komen. Vanuit het Europees Parlement is dit bij de behandeling van de wetgeving aangedragen maar het heeft nog niet de goedkeuring van Europese landen gekregen.

Ten derde is het nodig journalistieke eisen te gaan stellen aan de gebruikte algoritmes. Dat kan beter naarmate er meer diversiteit aan algoritmes is en daarmee ook de werking van algoritmes duidelijker is. Op dit moment zijn de algoritmes commercieel gedreven. De inzet is om aandacht te krijgen en vast te houden en om daarmee zo veel mogelijk advertentie-

ruimte te kunnen verkopen. Het aanjagen van ophef en onenigheid is dé manier gebleken om dit te bereiken. Het gevolg is een eindeloze stroom van haatberichten en nepnieuws.

De nieuwe wetgeving eist van de tech-bedrijven dat ze een risicoanalyse van de algoritmes gaan maken. Uit die analyse zal dit gevolg moeten blijken. Een vervolgstap is om ook eisen aan de algoritmes, en in het bijzonder aan de 'recommender systems' te stellen. Journalistieke overwegingen zouden daarbij een rol moeten spelen.

De algoritmes kunnen bijvoorbeeld een zwaarder gewicht toekennen aan verificerbare bronnen. De platforms kunnen de mogelijkheid aanbieden aan gebruikers zich te laten verifiëren. Denk het blauwe vinkje

op Twitter die gebruikers laat weten dat een account authentiek is. Vervolgens kunnen er tijdlijnen komen met en zonder geverifieerde gebruikers. Het zijn in de regel anonieme gebruikers die nepnieuws en haatberichten verspreiden.

De digitale technologieën zijn vernieuwend maar ook complex. Het is die complexiteit die in de weg lijkt te staan bij het reguleren van de digitale economie en in dit geval de nieuwe, sociale media. Het zijn de aloude uitgangspunten die leidend moet zijn bij deze regulatie, zoals het tegengaan van marktmacht en het bevorderen van pluriformiteit en onafhankelijkheid van berichtgeving. Dat geldt voor de traditionele media maar ook voor de nieuwe media.

Noten

- 1 Pew Research Center (2017). How the public reacted on Facebook. *Partisan Conflict and Congressional Outreach*, pp. 29-31.
- 2 Saveski, M., Gillani, N., Yuan, A., Vijayaraghava, P., Roy, D. (2022). Perspective-Taking to Reduce Affective Polarization on Social Media. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 16, pp. 885-895; Barnidge, M. (2018). Social Affect and Political Disagreement on Social Media. *Social Media + Society*, 4(3), pp. 1-12.
- 3 Dit is niet nieuw. Sociaal-psycholoog Jonathan Haidt waarschuwt in verschillende stukken voor de gevolgen en gevaren van sociale media en verwijst naar de verdediging van de Amerikaanse grondwet door een van de auteurs, James Madison.
- 4 Commissariaat van de Media (2022). Het verschil tussen journalistiek en andersoortige bronnen vervaagt, met name onder jongeren. *Digital News Report Nederland 2022*, pp. 47-49.
- 5 Braghieri, L., Levy, R., Makarin, A. (2022). Social media and mental health. *VOXEU*, 22 juli 2022, (geraadpleegd op 19 september 2022).
- 6 Murphy, H., Lee, D. (2021). Whistleblower accuses Facebook of misleading public and investors. *The Financial Times*, 4 oktober 2021.
- 7 Global Witness (2021), 'Big blow' for advertising on social media, 15 april 2021, (geraadpleegd 19 september 2022).
- 8 Meta (2021). Let's Talk About Why Personalized Ads Matter, 25 februari 2021, (geraadpleegd 19 september 2022).
- 9 Swisher, K. (2021). Apple's C.E.O. Is Making Very Different Choices From Mark Zuckerberg, *New York Times*, 5 april 2021 (geraadpleegd 19 september 2022).
- 10 ICCL (2021). Sustainability without surveillance, 21 oktober 2021 (geraadpleegd 19 september 2022).
- 11 Burrell, I. (2019), Are Google and Facebook killing advertising? *Raconteur*, 13 maart 2019, (geraadpleegd 19 september 2022).
- 12 Barker, A. (2020), Half of online ad spending goes to industry middlemen. *The Financial Times*, 6 mei 2020.
- 13 SEO Economisch Onderzoek (2018). Productmarkt van advertentieruimte Eindrapport, maart 2018, pp. 15-18.
- 14 Raad voor Cultuur (2020), De lokale media: niet te missen, Den Haag
- 15 Stelter, B. (2021). This infamous Steve Bannon quote is key to understanding America's crazy politics, *CNN*, 16 november 2021 (geraadpleegd 19 september 2022).
- 16 Rosenberg, M., Confessore, N., Cadwalladr, C. (2018). How Trump Consultants Exploited the Facebook Data of Millions, *The New York Times*, 17 maart 2018 (geraadpleegd 19 september 2022).
- 17 Er is in de nieuwe wetgeving afgedwongen dat er een neutrale, chronologische tijdlijn moet komen, maar dat is niet voldoende om een werkelijk divers aanbod te krijgen.

Een nieuwe Wende

Door **Jan Marinus Wiersma** & **Camiel Hamans**

Beiden zijn research fellow bij de WBS

‘Brussel is Berlijn,’ klinkt het in Warschau. PiS-leider Kaczyński en medestanders laten niet na dagelijks hun gal te spuwen richting de Duitse buur, die naar hun inzicht een anti-Pools geluid in Brussel orkestreert en stiekem met Moskou aan een nieuw Molotov-Ribbentrop-pact werkt om de macht in Centraal-Europa te verdelen tussen Kanzleramt en Kremlin.

Deze schrille toon vindt in de rest van Europa weinig weerklank, maar de Poolse kritiek op de aanvankelijk aarzelende houding van Duitsland tegenover de Russische invasie in Oekraïne werd wel gedeeld. De Duitse president bleek niet welkom in Kyiv, want hij zou net als partijgenoot Schröder een Moskou-vriend zijn. En had Berlijn de Russen vanwege de Tweede Wereldoorlog en vanwege de afhankelijkheid van Russisch gas niet altijd met fluwelen handschoentjes aangepakt?

Berlijn had tijd nodig om de knop om te zetten. De kritiek was begrijpelijk maar niet fair. Tijdens de Koude Oorlog stonden de Duitsers in de frontlinie en probeerden daarom de scherpste kanten van de Europese – en daarmee Duitse – deling af te slijpen. Die tijd zit diep in het collectieve geheugen gegrift. In Nederland realiseren we ons dat nauwelijks omdat we Duitsland zijn gaan zien zoals België, een normale buur.

Onlangs de vroegere innige banden met de SPD wordt er binnen de PvdA weinig nagedacht over Duitsland. Dat was in de laatste decennia van de vorige eeuw anders. De PvdA werkte samen met mensen rond Willy Brandt om plaatsing van nieuwe kernwapens tegen te houden en de Alfred Mozer Stichting (nu FMS) en WBS onderhielden nauwe contacten met zusterdenktank Friedrich Ebert Stiftung. Een belang-

rijke rol daarbij speelde de onlangs overleden Marnix Krop, indertijd medewerker van de WBS en ambtelijk geëindigd als ambassadeur te Berlijn. In 1978 stelde hij de bundel *Burengerucht* samen en enige jaren later schreef hij een PvdA-rapport waarin hij een Duitse eenwording onomwonden steunde en ook het NAVO- en EU-lidmaatschap van het verenigde Duitsland. Dat was in linkse kring niet vanzelfsprekend.

Krop uitte samen met Bart Tromp felle kritiek op de anti-nucleaire contacten van PvdA en SPD met partijen uit het Oostblok. Veiligheid stond volgens hem daarbij te zeer voorop waardoor mensenrechtenschendingen te weinig aandacht kregen. De akkoorden van Helsinki van 1975 – die werd getekend door de landen die in de Koude Oorlog recht tegenover elkaar stonden – hadden niet alleen betrekking op veiligheid en de feitelijke erkenning van bestaande grenzen, ook mensenrechten hadden daarin een prominente plaats.

Duitsland speelde een voorname rol bij de totstandkoming van de akkoorden. Helsinki bleek achteraf het hoogtepunt van een periode van ontspanning. De tegenstelling tussen de blokken verhardde weer en de repressie verminderde niet.

Na de Val van de Muur veranderde de situatie. Helsinki vormde de basis voor een reeks pan-Europese afspraken over democratie, mensenrechten en ontwapening. Kiezen tussen veiligheid en democratie bleek niet meer nodig. Duitsland kon zich concentreren op het Europese project.

Het Helsinki-bouwwerk is door toedoen van Poetin echter ingestort. Rusland heeft de territoriale status quo geschonden en Duitsland voor het blok gezet. Dat heeft niet geleid tot opnieuw investeren in een dialoog met Moskou maar tot de ‘Wende van Scholz’: militaire steun aan Oekraïne en € 100 mrd extra voor defensie.

De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet

Is er een sociaal-democratische visie op of interpretatie van de huidige grondwet of zou die er moeten zijn? In een serie artikelen zoeken we komend jaar in *S&D* naar een antwoord op deze vraag.

RUUD KOOLE

*Redactielid S&D, emeritus-hoogleraar politicologie,
Eerste Kamerlid en oud-partijvoorzitter van de PvdA*

In het najaar van 2023 is het 175 jaar geleden dat een nieuwe versie van de grondwet werd aangenomen, die nog steeds de basis vormt van het Nederlandse politieke bestel. Naar zijn voornaamste auteur wordt doorgaans gesproken van de 'grondwet van Thorbecke', ook al was het Donker Curtius die het grondwetsvoorstel in 1848 door het parlement loodste.

Deze gebeurtenis vormt de aanleiding voor de redactie van *S&D* om het komende jaar de Nederlandse grondwet in een serie artikelen gespreid over het komende jaar eens goed onder de loep te nemen, zoveel mogelijk vanuit sociaal-democratisch perspectief. Niet zozeer de grondwet van 1848, waarover Henk te Velde in dit nummer ter introductie de ontstaansgeschiedenis schetst, maar vooral de huidige grondwet die zoals gezegd op vele onderdelen is terug te voeren op die van 1848. De komende nummers van *S&D* zullen steeds

essays bevatten die op een specifiek onderdeel van de huidige grondwet ingaan. Deze bijdrage is bedoeld als algemene inleiding op deze serie.

Waarom een grondwet?

Waarom dient een grondwet eigenlijk? Technisch gezien is een grondwet een basiswet die een hogere status heeft dan gewone wetten. Maar over het wat en waarom van die hogere status zijn de meningen verdeeld.¹ Vertelt een grondwet wie wij zijn en geeft zij daarmee uitdrukking aan de nationale identiteit? Komt deze status door de opname van grondrechten in een grondwet, waaraan gewone wetten moeten worden getoetst? Komt deze vooral door de organieke bepalingen erin, die immers aangeven hoe een staatsbestel er in hoofdlijnen uit ziet? Is een grondwet de

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet*

uitdrukking van een ‘sociaal contract’ tussen overheid en samenleving?

En kunnen die eigenschappen slechts bestaan in de vorm van een geschreven grondwet? Vaak worden de woorden ‘grondwet’ en ‘constitutie’ als synoniemen beschouwd. Het Britse voorbeeld laat zien dat een land zonder aparte geschreven grondwet wel degelijk over een constitutie beschikt: genoemde eigenschappen zijn er opgenomen in gewoonte-recht, traditie en andere documenten zonder dat er een specifieke grondwet voor nodig was.

Nederland heeft – net als de meeste andere landen – wel een geschreven grondwet, maar doorgaans wordt de Nederlandse constitutie veel breder opgevat. Naast de grondwet behoren er volgens velen inmiddels ook naoorlogse documenten als het Statuut (1954) en internationale verdragen toe. Ernst Hirsch Ballin gaat in een recent boek nog verder: onze constitutie moet ook als een sociaaleconomische constitutie worden begrepen en beoordeeld.²

Maar ook als men uitsluitend naar de geschreven grondwetten kijkt, zijn er verschillende opvattingen mogelijk. Donner schreef 25 jaar geleden: ‘Grondwetten zijn gestold verleden en verstilde politieke strijd. Het is geen program voor de toekomst, maar het “in steen” beitelen van de strijdpunten in de gemeenschap die beslecht zijn.’³ Het verbaast dan ook niet dat hij als minister bij beoogde grondwetwijzigingen vaak op de rem trapte. Voorstellen tot grondwetwijziging moesten ‘constitutionele rijpheid’ bezitten.

Dat is toch iets anders dan de eerste moderne grondwetten die vanaf het einde van de achttiende eeuw werden opgesteld, niet als sluitstuk van een historische ontwikkeling, maar juist als begin van een nieuwe orde in een nieuwe periode. De Amerikaanse grondwet is de oudste moderne grondwet, snel daarna volgden de grondwetten van de Franse revolutie en ook de eerste Nederlandse grondwet van 1798 (precies vijftig jaar voor die van Thorbecke) behoort daartoe. Zij waren

grondwetten in de betekenis van een positieve, vormende kracht.⁴ We zien hier ook een botsing van ideologische zienswijzen over de grondwet: de zojuist aangehaalde conservatief-christelijke (antirevolutionaire) visie van Donner en de radicaal-democratische invalshoek van de opsteller van Bataafse Staatsregeling van 1798.

De nieuwe grondwet van 1848 was een symbool van de heersende liberale klasse en bracht voor de in misère verkerende arbeidersklasse geen verbetering

Een jaar na de installatie van de Oranjermonarchie in 1813 werd een nieuwe grondwet opgesteld, maar deze ademde de conservatieve tijdgeest van de Restauratie. Daarom was de wijziging van 1848 zo belangrijk. De macht van de koning werd ingeperkt, de basis voor het parlementaire stelsel werd gelegd door de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid en de Tweede Kamer werd voortaan rechtstreeks gekozen, maar nog wel door een beperkt aantal welgestelde mannen. Door deze fundamentele veranderingen zou men even goed van een nieuwe grondwet kunnen spreken in plaats van een herziening. De grondwet van 1848 was sterk juridisch en weerspiegelde een liberaal-constitutionele zienswijze op de politiek, gericht op het beperken van staatsmacht.

Sociaal-democraten en de grondwet

De vroege socialisten in de tweede helft van de negentiende eeuw hadden het maar moeilijk met de grondwet, schrijft de historicus De

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelfvoorhouden: de grondwet*

Rooy.⁵ Met de wetten van een onderdrukkende staat hadden zij weinig. De nieuwe grondwet van 1848 was voor hen een symbool van de heersende liberale klasse en bracht voor de in misère verkerende arbeidersklasse geen verbetering. Thorbecke was toen duidelijk niet de held van radicaal-progressief Nederland. Multatuli schreef, na diens overlijden, een venijnig grafschrift over Thorbecke:

*Hier ligt de man die naar z'n beste weten,
Het volk belette zich aan biefstuk ziek te eten,
En om de gewoonte van kauwen en malen niet te verliezen,
Gaf hy 't een papieren kieswet tusschen de kiezen.⁶*

Rond 1900 veranderde die opstelling. De SDAP kwam als gematigde hoofdstroom van het socialisme bovendrijven, behaalde zetels in het parlement, streed voor uitbreiding van het kiesrecht en diende in 1903 zelfs een voorstel tot grondwetswijziging in: invoering van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, een correctief referendum en afschaffing van de Eerste Kamer. Net als wetten, deed de grondwet er inmiddels wel degelijk toe, al moest zij worden veranderd.

Het grondwetsvoorstel van de SDAP zou niet tot parlementaire behandeling komen, maar illustreerde wel de opstelling van de reformistische sociaal-democraten: via wetten en grondwetswijzigingen de realisatie van hun idealen proberen dichterbij te brengen. Het werd in 1916 overigens ingetrokken toen de voorbereidingen van de belangrijke grondwetswijziging van 1917 (de 'Pacificatie') aanvingen.

De Pacificatie van 1917 leverde, samen met de latere wijziging van 1983, de belangrijkste aanpassingen van de grondwet van 1848. In 1917 werd het algemeen kiesrecht in een ander, zeer evenredig kiesstelsel mogelijk gemaakt en werd de schoolstrijd beslecht. In 1983 werden sociale grondrechten geïntroduceerd in het kader van een algehele herziening van de grondwet. Voor de sociaal-democratie waren

het algemeen kiesrecht en de sociale grondrechten belangrijke winstpunten.

Met de invoering van het algemeen kiesrecht nam de legitimiteit van het parlement toe en daarmee van de door het parlement aanvaarde (grond)wetten. De sociaal-democraten stonden echter niet alleen een politieke democratie voor, maar tevens een sociale democratie. Dat leidde in de periode tussen beide wereldoorlogen tot voorstellen om de parlementaire democratie aan te vullen met allerlei 'nieuwe organen'.⁷ Zo moest er volgens Troelstra in het parlement naast een op het individuele algemene kiesrecht gebaseerde Nationale Vergadering, een Arbeidsraad komen, bestaande uit vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties. Van dit socialistisch corporatisme zou niets terechtkomen.

Onder druk van het opkomende fascisme kozen de sociaal-democraten eind jaren 1930 voor de principiële aanvaarding van de op het individueel kiesrecht gebaseerde parlementaire democratie. De strofe 'de staat verdrukt, de wet is logen' in het strijdlid *De Internationale* werd nadrukkelijk aan de kant geschoven en de partij wilde van een klassen-partij in een volkspartij veranderen. De 'ingroeï' van de SDAP in de nationale staat betekende ook de acceptatie, zij het soms tandenknarsend, van andere bepalingen in de toenmalige grondwet: de monarchie en de nationale verdediging.

Dat wil niet zeggen dat daarmee de kous af was. De sociaal-democraten bleven de overtuiging aanhangen dat de grondwet alleen niet genoeg waarborgen bevatte voor een goed functionerende democratie. Een sociale basis was evenzeer nodig, want grote ongelijkheid ondermijnt de stabiliteit van de democratische rechtsstaat.

In diezelfde jaren dertig pleitte de SDAP daarom voor een Plan van de Arbeid. De economie moest binnen de grenzen van de grondwet op keynesiaanse wijze worden ingericht om de dramatische werkloosheid te kunnen bestrijden. Daarmee sloot de SDAP tevens aan

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet*

bij het gedachtegoed van de Duitse revisionistische sociaal-democraat Eduard Bernstein van rond de eeuwwisseling. De laatste had niet alleen de principiële aanvaarding van de parlementaire democratie bepleit ('de democratie is middel en doel tegelijk'), maar er tevens op gewezen dat democratie, behalve op politiek, ook op sociaal terrein moest worden verwezenlijkt.⁸ In 1941 zou de Amerikaanse president Roosevelt dat in feite ook zeggen toen hij in zijn beroemde speech over de *Four Freedoms* uitdrukkelijk 'freedom from want' (vrijwaring van gebrek) daartoe rekende.

De democratische rechtsstaat heeft een sterke sociale basis nodig

Na de Tweede Wereldoorlog werd die lijn door de PvdA voortgezet. In *De weg naar vrijheid*, het rapport van de plancommissie van de PvdA uit 1951, wordt gehamerd op 'bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil en redelijke verdeling van het inkomen' als noodzakelijke voorwaarde voor 'menselijke ontplooiing binnen de ruimte van een waarlijke gemeenschap' (p. 13). De 'politieke democratie' mocht dan in het Westen voor een groot deel zijn verwezenlijkt (algemeen kiesrecht, ministeriële verantwoordelijkheid en 'overzicht der volksvertegenwoordiging'), de sociale democratie verkeerde volgens het rapport nog pas in een eerste stadium (p. 12).

Via wetgeving moest worden geprobeerd hier verdere stappen te zetten, want 'de wet is de moeder der vrijheid geweest' (p. 14). Het zou leiden tot uitbouw van de verzorgingsstaat, waaraan de sociaal-democratie — maar zij niet alleen — grote bijdragen heeft geleverd. De sociaal-democratische minister en latere premier Willem Drees zou altijd worden

herinnerd door zijn Noodwet Ouderdomsvoorziening van 1947, later omgezet in de AOW. De grote versnelling van de uitbouw van de verzorgingsstaat begon overigens pas in de tweede helft van de jaren zestig.⁹

De grondwet liet ruimte voor die uitbouw, zonder dat zij daarvoor hoefde te worden gewijzigd. Gewone wetgeving voldeed, ook al had PvdA-fractievoorzitter Van der Goes van Naters direct na de Tweede Wereldoorlog nog vergeefs geprobeerd (samen met de KVP) om sociale grondrechten in de grondwet opgenomen te krijgen.

Tot de grote wijziging van 1983 lijkt de grondwet op het eerste gezicht een betrekkelijk rustig bezit te zijn geweest. Maar die rust is bedrieglijk. Behalve de noodzakelijke grondwetwijziging (1948) in verband met de dekolonisatie van Indonesië, werden in 1953 in de grondwet bepalingen opgenomen die zeker later van grote betekenis zouden blijken te zijn. Beide liggen op het terrein van de buitenlandse betrekkingen. En dan wordt niet zozeer de zin 'De regering bevordert de ontwikkeling van de internationale rechtsorde' (nu art. 90) bedoeld. Bij de voorbereiding van de grondwetwijziging van 1983 zou zelfs nog (vergeefs) worden geprobeerd die zin weer te schrappen, omdat buitenlandse politiek wel meer doelen had dan de genoemde. Nee, vooral de bepaling dat aan volkenrechtelijke organisaties bevoegdheden tot wetgeving, bestuur en rechtspraak kunnen worden overgedragen (nu art. 92) en het voorschrift dat Nederlandse wettelijke voorschriften ondergeschikt zijn aan ('ieder verbindende bepalingen' in) internationale verdragen (nu art. 94) zouden grote gevolgen hebben voor de Nederlandse politiek. De eerste legde onder meer de basis voor lidmaatschap van de Europese Unie en de tweede voor de grote invloed die internationale rechtspraak later zou uitoefenen binnen het Nederlandse rechtsgebied.

De sociaal-democraten waren er verdeeld over. In het kabinet trapte Drees nog op de rem bij de oprichting van de voorloper van

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelfvoorhouden: de grondwet*

de Europese Unie, de EGKS, terwijl zijn partijgenoot en minister van Landbouw Mansholt zich juist enthousiast betoonde.¹⁰ In het parlement was Van der Goes van Naters eveneens een overtuigd Europeaan.

Ook bij andere partijen liep de Europese scheidslijn dwars door de partijelederen. De tweede bepaling over de toetsing aan internationale verdragen was, zeer tegen de zin van het kabinet-Drees in, via een amendement van de KVP-er Serrarens aan de eerste lezing van het grondwetsvoorstel toegevoegd.¹¹

Natuurlijk zijn er tot 1983 nog wel andere punten gewijzigd in de grondwet – zo ging, bijvoorbeeld, het aantal zetels in de Tweede Kamer omhoog van 100 naar 150 en de kiesgerechtigde leeftijd omlaag naar 18 jaar – maar het is de grondwetswijziging van 1983 die voorsnog als de laatste grote herziening wordt beschouwd. Zij was in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw voorbereid. In die jaren was de roep om politieke vernieuwing en democratisering groot, ook vanuit de PvdA. De positie van de burger moest worden verstevigd. De staatscommissie Cals-Donner die met haar rapporten uit de periode 1968-1971 de basis legde voor de herziening van 1983 was echter verdeeld tussen vernieuwers en meer conservatieve krachten.

Mede op basis van die rapporten stelde het kabinet-Den Uyl in 1974 niettemin een progressieve *Nota inzake het grondwetsherziensbeleid* op. Gepleit werd onder meer voor een ander kiesstelsel met twaalf à vijftien kiesdistricten, rechtstreekse verkiezingen voor de Eerste Kamer, een gekozen kabinetsformateur en de mogelijkheid provincies en gemeenten door gewesten te vervangen. Deze voorstellen behaalden echter niet de vereiste parlementaire meerderheid.

Wat wel werd gerealiseerd was een grondige herordening van de grondwet, waarbij in het eerste hoofdstuk de grondrechten bij elkaar werden gezet. Niet alleen klassieke grondrechten (de ‘vrijheidsrechten’) die al in eerdere versies van de grondwet figureerden,

maar nu ook sociale grondrechten die – mede op aandringen van de SER¹² – nieuw werden toegevoegd. Doorgaans worden zij als volgt onderscheiden: bij klassieke grondrechten (bijvoorbeeld: vrijheid van meningsuiting of vrijheid van vergadering; artikelen 7 en 9) moet de overheid – ter bescherming van de burger – zich van bepaalde handelingen onthouden; bij sociale grondrechten wordt van de overheid juist een inspanning verwacht om dat sociale grondrecht (bijvoorbeeld: werkgelegenheid; artikel 19) zoveel mogelijk te realiseren.

Toch is dat onderscheid vaak niet zo precies te maken: ook bij de klassieke grondrechten wordt van de overheid activiteit verwacht – ook al is dat niet als een grondwettelijke verplichting te lezen – om dat grondrecht in de praktijk waar te kunnen maken, bijvoorbeeld door het bevorderen van de pluriformiteit van de media als het gaat om de vrijheid van meningsuiting. Sterker, men zou kunnen beweren dat de sociale grondrechten de sociaal-economische en institutionele voorwaarden bevatten voor een reële uitoefening van de in 1983 tamelijk individualistisch opgevatte klassieke grondrechten.¹³

Sociaal-democraten vonden dat laatste, zo als eerder opgemerkt, altijd al: de democratische rechtsstaat heeft een sterke sociale basis nodig. Het PvdA-beginselprogramma van 2005 formuleerde dit als ‘het recht op een fatsoenlijk bestaan’.¹⁴ Veel hangt natuurlijk af van de wijze waarop en de mate waarin de overheid de sociale grondrechten realiseert, net zoals bij de klassieke grondrechten veel afhangt van hoe de grondrechten in gewone wetgeving nader worden uitgewerkt. Maar dat is onderwerp van gewone politieke strijd.

De Nederlandse grondwet: rigide en toch veranderbaar

Ook na 1983 zijn nog vele grondwetswijzigingen doorgevoerd. In het voorjaar van 2022 waren er in het parlement maar liefst zes voor-

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet*

stellen in tweede lezing in actieve behandeling en drie in eerste lezing, terwijl er ook nog een paar op de plank lagen te wachten op verdere behandeling. De Eerste Kamer besprak die zes voorstellen in tweede lezing eind juni in één plenair debat. Alle zes werden aanvaard. Het ging om het recht op een eerlijk proces, een door niet-ingezetenen gekozen kiescollege voor de verkiezing van de Eerste Kamer, opname van een algemene bepaling, het vervallen van uitgewerkte additionele grondwetsartikelen, herijking van de grondwetherzieningsprocedure en de actualisering van artikel 13 over de onschendbaarheid van het briefgeheim.

De grondwet leeft, zou je kunnen zeggen. Maar net zo goed zou je hier een tamelijk slordige omgang met de grondwet in kunnen zien. De verschillende wijzigingsvoorstellen staan los van elkaar; van een integrale herziening, zoals in bij de grondwetswijziging van 1983 gebeurde, is geen sprake. Tegelijk zet deze vloed aan voorstellen een vraagteken bij het 'rigide' karakter van de Nederlandse grondwet. Dat is er namelijk op gericht dat de grondwet niet zomaar even gewijzigd kan worden, maar kennelijk tempert dat het enthousiasme om de grondwet te veranderen niet. Eerst moet een meerderheid in beide Kamers het wijzigingsvoorstel goedkeuren, de 'eerste lezing'. Vervolgens dient er een Tweede Kamerverkiezing plaats te vinden en daarna moet het voorstel in 'tweede lezing' opnieuw de steun van beide Kamers krijgen, maar dan niet met een gewone meerderheid, maar met een twee derde meerderheid.

Die Tweede Kamerverkiezing is nodig om de fictie in stand te houden dat het volk zich kan uitspreken over de voorgenomen grondwetswijziging. De nieuwe Tweede Kamer vertaalt die uitspraak dan – zo is de gedachte – in het stemgedrag bij de 'tweede lezing' over het wijzigingsvoorstel. De Eerste Kamer hoeft niet opnieuw te zijn gekozen, maar dient het voorstel eveneens in tweede lezing met een twee derde meerderheid aan te nemen. Dat gebeurde voorjaar 2022 dus zes maal.

Over deze zware wijzigingsprocedure bracht de Staatscommissie Parlementair Stelsel in haar eindrapport van 2018 advies uit. Is het wel logisch dat slechts een derde plus één van de senatoren een voorstel tot wijziging van de grondwet kan tegenhouden terwijl dat al de steun heeft verkregen van twee derde van de leden van de rechtstreeks gekozen Tweede Kamer?¹⁵ Zo sneuvelde in 1999 tijdens de 'nacht van Wiegel' in de Eerste Kamer een grondwetsvoorstel om een referendum te introduceren. De Staatscommissie adviseerde om de stemming bij de tweede lezing in een gecombineerde vergadering van de Eerste en Tweede Kamer te laten plaatsvinden. De eis van een tweede meerderheid geldt dan nog steeds, maar het relatieve gewicht van de Eerste Kamer neemt dan wat af. Maar ook dan blijft de procedure om de grondwet te wijzigen behoorlijke rigide.

In 1983 werden sociale grondrechten geïntroduceerd in het kader van een algehele herziening van de grondwet

Waarom is dat zo? Een van de verklaringen voor deze rigide procedure ligt in het aan grondwetten toegeschreven doel van het beschermen van de burgers tegen een oppermachtige staat. Een andere is dat ergens stevig moet worden vastgelegd hoe de belangrijkste instituties van de staat zich tot elkaar verhouden. De eerste leidt tot de opsomming van fundamentele rechten en de tweede tot een overzicht van de regeringsstructuur van een land. Samen met het derde element van de procedures tot wijziging van de grondwet vormen zij doorgaans de inhoud van een grondwet. In sommige landen wordt de grondwet

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelfvoorhouden: de grondwet*

voorafgegaan door een ronkende preambule gericht op het verkrijgen van steun van de bevolking voor de bepalingen in de grondwet. ‘We the people of the United States...’, zo begint de bekende preambule van de Amerikaanse grondwet.

Het idee achter het vastleggen van grondrechten en regeringsstructuur in een grondwet is dat deze zo fundamenteel zijn voor het goed functioneren van de staat dat zij in een basisdocument worden vastgelegd dat bepalend is voor verdere handelingen en regelgeving van de staat en bovendien niet zomaar door een toevallige meerderheid terzijde kunnen worden geschoven. Vandaar het vereiste van gekwalificeerde meerderheden. Tegelijk kan niet worden uitgesloten dat inzichten veranderen en dat de grondwet dus ook moeten kunnen worden gewijzigd. Dat sommige bepalingen in de naoorlogse Duitse grondwet, over onder meer de menselijke waardigheid en de binding van de staat aan de grondrechten, nooit meer mogen worden gewijzigd (de zogeheten ‘Ewigheidsklauzel’) heeft alles te maken met de dramatische ervaring met Hitlers Derde Rijk.

In de Nederlandse grondwet, net als in andere geschreven grondwetten, staan de grondrechten en de staatsstructuur centraal. Een preambule ontbreekt. Maar recentelijk is besloten aan het begin van de grondwet een zogeheten ‘algemene bepaling’ toe te voegen, een mini-preambule zou je kunnen zeggen. Deze luidt: ‘De Grondwet waarborgt de grondrechten en de democratische rechtsstaat.’ Een eerdere staatscommissie (commissie-Thomassen) had dit – in iets andere bewoordingen – voorgesteld en op verzoek van de Eerste Kamer heeft de regering daartoe een voorstel ingediend dat inmiddels in tweede lezing door het parlement is aanvaard.

Dat Nederland een democratische rechtsstaat moet zijn, kon je wel uit de grondwet destilleren, maar vanaf nu staat het er dus expliciet in. Aan het begin: als algemeen signaal, naar de burgers, naar de wetgever. Een

concreet toetsbare norm zit niet in die algemene bepaling. Daarvoor zal toch steeds naar de artikelen in de grondwet gekeken moeten worden. Want hoewel de rechter formele wetten niet mag toetsen aan de grondwet (al zou dat binnenkort volgens het coalitieakkoord van het huidige kabinet ook kunnen veranderen), regering en parlement zijn als wetgever wel gehouden na te gaan of hun functioneren en hun besluiten, wetgeving en de uitvoering daarvan voldoen aan wat daarover in de grondwet is opgenomen.

Daarom is de inhoud van de Nederlandse grondwet toch van grote betekenis. Die inhoud gaat over de monarchie, regering en parlement, over andere staatsinstellingen als de Raad van State, de Nationale ombudsman en de Algemene Rekenkamer, over de andere bestuurslagen, over de rechterlijke macht, over de doodstraf (die niet kan worden opgelegd), over de internationale rechtsorde, over het leger, over hoe de grondwet kan worden herzien, en in het eerste hoofdstuk dus over grondrechten.¹⁶

De opsomming van grondrechten in hoofdstuk 1 van de grondwet zou nog kunnen worden uitgebreid (of worden beperkt). Zo bepleiten sommigen het expliciet opnemen van een ‘recht op veiligheid’ en benadrukken anderen dat bij bepaalde grondrechten niet alleen de rechten van de huidige mensen moeten worden beschermd, maar ook die van toekomstige generaties.¹⁷

Zonder dat er een hiërarchische volgorde in mag worden gelezen, begint dat eerste hoofdstuk met het non-discriminatie beginsel en eindigt het met artikel 23 over de gelijkberechtiging van openbaar en bijzonder onderwijs, zoals dat in 1917 is besloten. Daartussen komen zowel klassieke, voor de rechter afdwingbare, grondrechten aan de orde (zoals de vrijheid van meningsuiting, het kiesrecht, de vrijheid van godsdienst, de privacy en de lichamelijke integriteit) als de sociale grondrechten (zoals eerder genoemde werkgelegenheid, een schoon milieu, genoeg woningen en

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet*

‘voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding’).

Maar welke betekenis precies aan deze grondwetsbepalingen moet worden gehecht, is onderwerp van voortdurende discussie, ook zonder dat dat hoeft te leiden tot wijzigingen van de tekst van de grondwetsartikelen zelf. De woorden in de grondwet worden permanent geherinterpreteerd (‘iterations’ in het jargon).

Alleen al daarom is die discussie ook voor de sociaal-democratie van groot belang. Is er een sociaal-democratische visie op of interpretatie van de huidige grondwetsbepalingen of zou die er moeten zijn? Vandaar het komende jaar deze serie in *S&D* over de verschillende aspecten van de Nederlandse grondwet, 175 jaar na 1848.

- Noten**
- 1 Wim Voermans, *Het verhaal van de grondwet. Zoeken naar wij*. Amsterdam, 2019.
 - 2 Ernst Hirsch Ballin, *Waakzaam burgerschap. Vertrouwen in democratie en rechtsstaat herwinnen*, Amsterdam, 2022, p. 19.
 - 3 J.P.H. Donner, *Grondwet en constitutie in de toekomst*, in: *Gelet op de Grondwet. 150 jaar Grondwet*. Den Haag, 1998, p. 9.
 - 4 Henk te Velde, *Van regentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam, 2010, p. 56.
 - 5 Piet de Rooy, ‘De staat verdrukt, de wet is logen’, in: *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*. Den Haag, 1998, pp. 266-294. Het hiernavolgende is op dit hoofdstuk gebaseerd.
 - 6 Multatuli, *Ideën*, vierde bundel, tweede druk 1874, Amsterdam G.L. Funke, p. 186.
 - 7 P.J. Knegtmans, *Socialisme en Democratie*. De SDAP tussen klasse en natie. Amsterdam, 1989, pp. 145-179.
 - 8 Bart Tromp, *De loden bal van het socialisme*. Amsterdam, 2012, p. 107.
 - 9 Bram Mellink en Merijn Oudenampsen, *Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis*. Amsterdam, 2022, pp. 95-113.
 - 10 Hans Daalder en Jelle Gae-mers, *Willem Drees 1866-1988. De jaren 1948-1988*. Z. pl, 2014, pp. 240-241.
 - 11 E.A. Alkema, *Een meerkeuze-toets. De rechter en de internationale rechtsorde*. Oratie Universiteit Leiden, 1985, p. 2. Het amendement werd 46 tegen 40 stemmen aangenomen (in een Kamer van toen nog 100 zetels).
 - 12 SER, Advies inzake de ‘proeve van een nieuwe grondwet’, 1969.
 - 13 Ernst Hirsch Ballin, ‘Hoofdstuk I – Grondrechten’, website Nederland Rechtsstaat. Zie ook het eerder in dit artikel vermelde citaat van Hirsch Ballin.
 - 14 *Beginselen. Manifest vastgesteld door het congres van de Partij van de Arbeid*. Delft, 29 januari 2005, artt. 2.1 en 3.2.1.
 - 15 Zo sneuvelde in 1999 tijdens de ‘nacht van Wiegel’ een grondwetsvoorstel om een referendum te introduceren. Een kabinetscrisis was het gevolg. De Staatscommissie adviseerde om de stemming bij de tweede lezing in een gecombineerde vergadering van de Eerste en Tweede Kamer te laten plaatsvinden. (*Lage drempels, hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans*. Eindrapport van de Staatscommissie parlementair stelsel, Amsterdam, 2018, pp. 312-314.) De eis van een twee derde meerderheid geldt dan nog steeds, maar het relatieve gewicht van de Eerste Kamer neemt wat af. Maar ook dan blijft de procedure om de grondwet te wijzigen behoorlijk rigide. De regering nam dit advies over en een grondwetsvoorstel met een dergelijke strekking is momenteel in eerste lezing in behandeling in de Eerste Kamer (35533).
 - 16 De opsomming van grondrechten in hoofdstuk 1 van de grondwet zou nog kunnen worden uitgebreid (of worden beperkt). Zo bepleiten sommigen het expliciet opnemen van een ‘recht op veiligheid’ en benadrukken anderen dat bij bepaalde grondrechten niet alleen de rechten van de huidige mensen moeten worden beschermd, maar ook die van toekomstige generaties. Over het belang van grondrechten kan zeer verschillend worden gedacht. Zie de recente publicaties van Ernst Hirsch Ballin en Mark Elchardus, die – hoewel zij beiden het belang van de gemeenschap benadrukken, op het gebied van mensenrechten elkaars tegenpolen zijn. Waar Hirsch Ballin de formulering van grondrechten betreffende migratie, vluchtelingen bescherming, onderwijs en milieu met het oog op volgende generaties ‘noodzakelijk en onvermijdelijk’ noemt, spreekt Elchardus met onver-

Ruud Koole *De spiegel die wij onszelfvoorhouden: de grondwet*

holen scepsis van een 'duizendjarig rijk van de mensenrechten' dat zich in de 'avond-schemering' bevindt. Ernst Hirsch Ballin, *Waakzaam burgerschap. Vertrouwen in democratie en rechtsstaat herwinnen*, Amsterdam, 2022, p. 146; Mark Elchardus, Reset. *Over identiteit, gemeenschap en democratie*, 2022, pp. 433-462.

17 Over het belang van grond-

rechten kan zeer verschillend worden gedacht. Zie de recente publicaties van Ernst Hirsch Ballin en Mark Elchardus, die — hoewel zij beiden het belang van de gemeenschap benadrukken, op het gebied van mensenrechten elkaars tegenpolen zijn. Waar Hirsch Ballin de formulering van grondrechten betreffende migratie, vluchtelingen be-

scherming, onderwijs en milieu met het oog op volgende generaties 'noodzakelijk en onvermijdelijk' noemt, spreekt Elchardus met overholende scepsis van een 'duizendjarig rijk van de mensenrechten' dat zich in de 'avond-schemering' bevindt. Mark Elchardus, Reset. *Over identiteit, gemeenschap en democratie*, 2022, pp. 433-462.

De keerzijde van de Grondwet van 1848

Het gaat wat ver om de huidige onvrede onder Nederlanders toe te schrijven aan de manier waarop de grondwet van 1848 in elkaar steekt, maar er zijn wel degelijk verbanden te leggen. De geschiedenis van onze grondwet leert ons veel over wie wij zijn.

HENK TE VELDE

Hoogleraar vaderlandse geschiedenis aan de Universiteit Leiden

Er is weinig discussie over de vraag wie de drijvende kracht vormden achter de grondwetsherziening van 1848: dat waren natuurlijk de liberalen onder leiding van Johan Rudolf Thorbecke. Het is dan op het eerste gezicht vreemd

Al bij de honderdjarige herdenking van 1848 schreef de sociaal-democratische fractievoorzitter Van der Goes van Naters mee aan een gedenkboek dat dan ook niet voor niks de titel *Grondwet en maatschappij in Nederland, 1848-1948* droeg en geredigeerd werd door rechtssocioloog en linkse sociaal-democraat Johan Valkhoff. Als je de grondwet niet als juristerij beschouwde maar in verband met de maatschappij bracht en de geschiedenis sindsdien meenam, werd die belangrijker voor sociaal-democraten.

Vijftig jaar later, bij het begin van het volgende grote herdenkingsjaar 1998, hield Jos van Kemenade zijn nieuwjaarsrede als commissaris van de koningin over het belang van de grondwet van 1848. Hij betoogde daarin dat de volkssoevereiniteit de centrale gedachte van die grondwet was geweest.¹ Zo kon hij die ook als sociaal-democraat makkelijk omarmen. Maar klopte dat wel? Thorbecke zou het er in ieder geval volstrekt mee oneens zijn geweest; hij wees volkssoevereiniteit af en ook democratie, die hij als een soort populisme zag.

De Grondwet van 1848 leverde een grote bijdrage aan rechtsstaat en rechtszekerheid,

dat uitgerekend het blad van het wetenschappelijk bureau van een sociaal-democratische partij een serie artikelen over de grondwet publiceert. Het zoveelste teken van de verliberalisering van de PvdA? Toch niet per se.

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

bevestigde de trend van inperking van de macht van de koning. De invoering van rechtstreekse verkiezingen versterkte bovendien de legitimiteit van de Kamer. Die grondwet heeft echter óók het bestuurlijke accent van de Nederlandse politiek in plaats van het participatieve benadrukt, net als centralisatie in plaats van lokale autonomie. Politiek bleef de zaak van een kleine groep en is dat lang gebleven. Sommige problemen van de Nederlandse politiek zijn door 1848 eerder versterkt dan opgelost. Heel bewust plaatste Thorbecke de politiek op enige afstand van de burger.

Grondwet en democratie

Tot op de dag van vandaag zwijgt de grondwet over volkssoevereiniteit en zelfs over democratie. Wel is het bijna zover dat een algemene bepaling aan de grondwet voorafgaat. Aanvankelijk zou die luiden: 'De Grondwet waarborgt de democratie, de rechtsstaat en de grondrechten.' Later werd dit voorstel geamendeerd tot: 'De Grondwet waarborgt de grondrechten en de democratische rechtsstaat.'²

Hoewel de indiener van het amendement het anders bedoelt³, wordt democratie daarin gereduceerd tot een bijvoeglijk naamwoord en wordt ze zo onlosmakelijk vastgemaakt en grammaticaal ondergeschikt aan de rechtsstaat. Dat is in lijn met de Nederlandse geschiedenis waarin democratie erg lang een verdacht woord is gebleven — zoiets als populisme nu — en pas geaccepteerd werd toen die niet meer dan een aanvulling werd op het bestaande liberale systeem en de rechtsstaat.⁴

Daar zijn op zich heel goede redenen voor — zeker in het licht van verdediging van 'il-liberale democratie' door Viktor Urban en zijn Hongaarse en andere vrienden — maar in het kader van de Nederlandse geschiedenis roepen ze onbedoeld ook de herinnering op aan het wantrouwen jegens volksparticipatie dat hier lang heeft geheerst en nog niet weg is. Het begrippengeheel democratische rechtsstaat moet niet als Siamese tweeling voorgesteld

worden. Zo zijn in de artikelen 1 en 7 van de huidige grondwet antidiscriminatie en vrijheid van meningsuiting beide vastgelegd als fundamentele waarden, maar daarmee is niet gezegd dat ze niet kunnen botsen.

Het burgerschap dat Thorbecke ambieerde, veronderstelde eerder dat de burger zich met de problemen van de staat ging bezighouden dan de staat met die van de burger

Hetzelfde geldt voor democratie en rechtsstaat. Beide zijn belangrijk, maar ze kunnen ook botsen. Als wordt vastgelegd dat Nederland een democratie én een rechtsstaat is, zou dat duidelijker worden gemaakt dan door zoals nu de 'democratische rechtsstaat' voorop te stellen — alsof de spanning tussen beide elementen op voorhand al geneutraliseerd is.

Grondwetsgeschiedenis

De eerste grondwet van Nederland, de Staatsregeling uit 1798 in de door de Franse Revolutie geïnspireerde Bataafse Republiek, omarmde de volkssoevereiniteit, maar was geen lang leven beschoren. Wel was het idee van een grondwet gewoon geworden en toen na de val van Napoleon een nieuwe Nederlandse staat gevormd werd, kwam er ook een nieuwe grondwet.

Staatsrechtelijk kun je erover twisten of de grondwet die Nederland anno 2022 kent, teruggaat op die van 1815 — toen België erbij kwam en er een nieuwe grondwet gemaakt moest worden voor het nieuwe verenigd koninkrijk van Nederland en België, dat tot 1830 zou blij-

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

ven bestaan — of op 1814, de eerste grondwet van het na de inlijving bij Frankrijk (1810-1813) opnieuw onafhankelijke Nederland. Historisch is echter volstrekt duidelijk dat de grondwet van 1815 een aanpassing van die van 1814 is. Met kleine aanpassingen is het vervolgens de grondwet van 1815 geweest die de basis vormde van de grondwetsherziening van 1848.

Want dat wordt wel eens vergeten: 1848 was geen nieuwe grondwet maar een herziening, die de volgorde van de artikelen geheel de oude liet — die zou pas in 1983 echt veranderen — en ook veel artikelen vrijwel intact liet. Dat 1848 een herziening was, had het voordeel dat er al een basis was waarop gevarieerd kon worden. Zo werd de grondwet preciezer en relevanter zodat Kamerleden er zich beter op konden beroepen. Meer dan nu was de grondwet in de negentiende eeuw namelijk een strijddocument dat een grote rol speelde in de politiek van alle dag. De vormgeving van de staat stond voorop in de politiek. Dat gebeurde met juridische middelen en de Kamer zat vol met rechtsgeleerden die een juridisch debat wel aankonden en het graag over de grondwet hadden.

De grondwet van 1848 bouwt dus voort op die van 1814. De staat die in 1814 ontstond en waarbij de Belgen in 1815 mochten aanschuiven — want dat was de praktijk — was een compromis. Orangisten wilden terug naar Oranje en dan nu niet meer als Stadhouder maar als hoofd van de staat. De patriotten of oude revolutionairen van 1795 hadden inmiddels grotendeels hun bekomst van volksparticipatie die in hun ogen vooral onrust had opgeleverd. Ze hielden wel vast aan de eenheidsstaat als politiek instrument. Als je nu Oranje plaatste aan het hoofd van de staat, bleef de eenheidsstaat behouden en had je bovendien weinig last van het volk.

Dat Oranje als vorst centraal stond, blijkt erg duidelijk uit de grondwet van 1814: 51 van de 146 artikelen gaan over hem en die staan ook nog eens aan het begin. Bovendien wordt de soevereiniteit meteen in het eerste artikel

aan hem opgedragen. Vanaf 1815 was er een ander eerste hoofdstuk en stonden de artikelen over de koning niet meer aan het begin. In 1848 kwamen er veel andere artikelen bij, maar naar verhouding bleef de grondwet erg veel aandacht besteden aan de vorst.

Tot op de dag van vandaag zwijgt de grondwet over democratie

Er kwam in 1814 ook een nieuwe Staten-Generaal die uit één Kamer bestond en zo klein was dat ze in de Trêveszaal bij elkaar kon komen. Die zaal had de oude Staten-Generaal in de Republiek gebruikt voor plechtige ontvangsten; de symboliek van continuïteit was onmiskenbaar en ook zo bedoeld. Die werd versterkt door de aard van de beraadslagingen, waarbij men aanvankelijk aan lange tafels zat en geen publiek toeliet. Zo werd ook de nieuwe Staten-Generaal een overlegorgaan, nauwelijks een parlement waar gedebatteerd wordt. Het was een manier om de continuïteit met de Nederlandse vergadertraditie te waarborgen. Alleen al daarom is het goed bij de grondwet van 1814 stil te staan. Die laat goed zien dat het bij het Nederlandse parlement meer draaide om overleg en vergaderen dan om debatteren en representeren.⁵

De Belgen sloten zich in 1815 feitelijk aan bij een al bestaande staat, maar ze lieten wel een nieuwe wind waaien. Ze wilden een extra Kamer erbij, zodat het tweekamerstelsel ontstond, bedongen openbaarheid van de Tweede Kamer en benadrukten het belang van grondrechten. Het zou nog tot 1983 duren voordat die in de Nederlandse grondwet de plaats kregen die ze vandaag hebben, maar er werd wel een begin mee gemaakt, trouwens deels ook al in 1814.

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

Burgerlijke rechten werden eerder geregeld dan politieke. Het kiesrecht bleef zo beperkt en was zo ingewikkeld dat van democratie geen sprake was. De Belgen wilden ministeriële verantwoordelijkheid invoeren, maar dat wezen de Noord-Nederlanders af. Het zou in hun ogen de rol van de vorst te klein maken.

Ministeriële verantwoordelijkheid en directe verkiezingen in 1848

Toch was er een zaadje geplant. Al snel zouden ook Noord-Nederlanders meer gaan nadenken over ministeriële verantwoordelijkheid en in 1840 zou al de strafrechtelijke (dus nog niet de politieke) verantwoordelijkheid van de minister in de grondwet worden vastgelegd. Als er nu wordt teruggekeken op de grondwet van 1848, dan gaat het altijd over de ministeriële verantwoordelijkheid. Dat is op zich terecht, het is een cruciaal element, maar de bepaling was op dat moment eigenlijk eerder de codificatie van een consensus dan een nieuw initiatief. Er was in de Kamer ook weinig discussie over, wat overigens niet betekent dat iedereen er hetzelfde over dacht.

Het standpunt zoals dat nu geldt – ministeriële verantwoordelijkheid impliceert dat de vorst zich vrijwel buiten de politiek houdt – huldigde toen bijna niemand. Ministeriële verantwoordelijkheid was aanvankelijk eerder een (schuivende) verhouding tussen koning en ministers dan een (absolute) regel.⁶ Thorbecke liet in zijn kabinetten de onvoorspelbare en onhandelbare Willem III zoveel mogelijk overal buiten, maar hij was zo gouvernementeel dat hij de vorst eigenlijk nodig had als tegenwicht tegen een dominante Kamer. Zijn gezag in de Kamer was als grondwetgever echter zo groot, dat hij ook zonder steun van de koning geheel onafhankelijk opereerde.

Conservatieven die principieel de vorst een grotere rol gunden, liepen aan tegen de reëel bestaande koning met wie ook zij maar zelden goed uit de voeten konden. Zo heeft Willem

III er ongewild toe bijgedragen dat de ministeriële verantwoordelijkheid steeds meer een absolute regel werd. Toch bleef er voor de vorst nog lange tijd veel mogelijk. Wilhelmina meende nog in het laatste jaar voor de Tweede Wereldoorlog dat ze kabinetsformateur Colijn op pad kon sturen om zijn laatste kabinet te formeren. Een kabinet dat in de Kamer vrijwel geen aanhang zou hebben.

Het werd niks, dat was dan wel weer een bewijs dat het parlement het laatste woord had, maar ondertussen heeft in Nederland de strijd over vorst en minister wel erg lang geduurd. Het is een teken te meer van de wezenlijk nogal gouvernementele instelling van de Nederlandse politiek die telkens weer terugkeert, ook nu weer na een periode van populisme, die zelfs de neiging om bestuurlijk te denken alleen maar heeft versterkt. Kritiek wordt nogal makkelijk als populistisch afgedaan.

De ministeriële verantwoordelijkheid was dus een cruciaal onderdeel van de grondwetsherziening maar was vooral een bevestiging van een ontwikkeling die al gaande was en tegelijk in 1848 nog lang niet was afgerond. Zo lijkt de grondwet van 1848 een vanzelfsprekende stap in de Nederlandse geschiedenis. Toch kwam die niet zonder slag of stoot tot stand.

Pas toen in 1848 overal in Europa revolutie uitbrak, nam koning Willem II het initiatief tot een grondwetsherziening – om erger te voorkomen en waarschijnlijk ook door chantage.⁷ In Nederland zelf was er ook onrust, met zelfs iets dat als de eerste manifestatie van socialistisch protest kan worden gezien, maar ook snel weer verdween.⁸ Het initiatief van de koning bracht Thorbecke aan het hoofd van een grondwetscommissie die heel snel kon werken omdat ze kon voortbouwen op al bestaande ideeën voor grondwetsverandering, vooral van de imponerend deskundige Thorbecke zelf.

Toen Thorbecke in de commissie niet in alle opzichten zijn zin kreeg, schreef hij boos een lang pamflet over alles wat er mis was met de nieuwe grondwet. Niet hij maar Dirk

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

Donker Curtius kreeg uiteindelijk met handig manoeuvreren de herziening door de Kamer.⁹ Thorbecke had veel gezag maar was voor handigheden te stroef en te steil.

De meeste ophef ontstond bij de grondwetsherziening ondertussen rond het voorstel om directe verkiezingen in te voeren, in plaats van het bestaande getrapte stelsel zonder rechtstreekse invloed van de kiezers op de Kamer. Tegenstanders verwachtten de verkiezing van demagogen, want hoe makkelijk zou het nu niet worden om met hard geschreeuw of zoet gefluit en veel beloften de kiezers te verleiden? De beduchtheid daarvoor bleek geheel overbodig, en dat was ook niet verwonderlijk bij het geringe aantal kiezers en de hoge belastingdrempel waaraan zij bij de verkiezingen moesten voldoen.

Thorbecke zelf had nog maar een aantal jaren daarvoor directe verkiezingen afgewezen; hij was van mening veranderd en beschouwde ze nu als belangrijke verandering. Niet omdat dan de bevolking rechtstreeks aan het woord zou kunnen komen, de Kamer moest zeker geen doorgesluik worden, maar eerder om de regering slagvaardiger te maken. Met rechtstreekse verkiezingen zou de Tweede Kamer aan gezag winnen, daardoor het kabinet beter kunnen controleren en aan wetgeving kunnen bijdragen.

Thorbecke betoogde dat 'onze instellingen boven alles eene andere en oneindige grotere medewerking der burgerij, dan tot dus ver, eischen.'¹⁰ Hij had het over vertegenwoordiging maar zijn uitgangspunt was de staat, 'onze instellingen', niet de burger. De burgerij moest het gevoel hebben dat zij meeregeerde, niet omdat dat op zichzelf zo belangrijk was maar omdat alleen zo de staat sterk zou staan.

De keerzijde van 1848

Er is geen twijfel dat Thorbecke wilde werken aan emancipatie door de nog voelbare macht van de oude regentenoligarchie te breken en een nieuwe groep in de politiek de kans

te geven. Hij heeft als minister actief nieuw personeel gezocht en zelfs een commissaris van de koning en oude vriend van hem de laan uitgestuurd omdat deze te conservatief was. Dat mag als belangrijke stap van democratisering gelden en dan is 1848 inderdaad het begin van de 'parlementaire democratie' zoals vaak gezegd is.

Thorbecke zelf zette in op Kamer en kabinet als de kern van de politiek, de kiezers bleven op afstand. Ze moesten stemmen maar daarna weer de politiek aan de vertegenwoordigers overlaten, al werden ze wel uitgenodigd aan de publieke opinie bij te dragen. Representatie stelde de vertegenwoordigers centraal, niet de vertegenwoordigden.

Al enkele jaren voor de grondwetsherziening voorzag Thorbecke dat er ooit algemeen kiesrecht diende te worden ingevoerd, maar daarvoor zouden de kiezers wel op een hoger niveau moeten komen en hoe moest je dat bereiken?¹¹ Voorlopig was hij tevreden met het geringe aantal kiezers — dat door de grondwetsherziening ook niet groter werd, al konden ze nu rechtstreeks stemmen.

Dat Thorbecke vanuit de staat dacht, blijkt ook uit de reorganisatie van de politieke indeling die het gevolg was van de grondwetsherziening. Als uitwerking ervan kwam door een Kieswet (1850), een Provinciale Wet (1850) en een Gemeentewet (1851) het later spreekwoordelijke Huis van Thorbecke tot stand. Een gedecentraliseerde eenheidsstaat met kiesrecht dat de burger tot betrokkenheid moest inspireren.

De decentralisatie kreeg gestalte door de omschrijving van de bevoegdheden van gemeente en provincie, en zo waren de betreffende wetten een antwoord op de betrekkelijke willekeur en autocratie onder Willem I. Daarbij hielpen ook de vrijheden zoals die van vergadering die de burger nu kreeg. Maar de wetten kunnen ook gezien worden als de voltooiing van een proces dat rond 1800 was ingezet met de introductie van de eenheidsstaat: provincies en steden waren geen autonome

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

eenheden meer maar werden resoluut tot onderdeel van de nationale staat gemaakt.

Verontwaardigde commentatoren stelden dat de Gemeentewet Amsterdam en Urk op één lijn stelde als beide niet meer dan gemeentes. Dat was een hard gelag voor de trotse stadsrepubliek die Amsterdam voor 1795 feitelijk was geweest. Toen de nationale staat steeds meer in de maatschappij ging ingrijpen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, werden provincies en gemeentes ook steeds meer uitvoerende organen.

In het Nederlandse parlement draaide het meer om overleg en vergaderen dan om debatteren en representeren

Daar stond zelfstandig direct kiesrecht tegenover, ook voor gemeente en provincie. De Kieswet regelde het kiesrecht, maar volgens critici bevorderde die niet de zelfstandigheid van de burger maar beperkte hij die juist door de manier waarop dat kiesrecht georganiseerd werd. Er werd een systeem van kiesdistricten ingericht; dat was toen overal praktisch en op zich niet controversieel. Anders lag dat bij de inrichting van die districten.

Zoals we ook nu nog weten, kan de wetgever bij de inrichting het kiesrecht behoorlijk manipuleren. Thorbecke deed dat bewust en openlijk: er moesten grote kiesdistricten komen zodat oude elites niet alles konden gaan domineren en lokale belangen op de achtergrond zouden raken. Politiek moest immers over het algemeen belang gaan. Lokale belangen waren het tegendeel van algemeen belang. De natie stond boven de deelbelangen en zo werd dus impliciet de natie tot het algemene belang verklaard. Tegenstanders von-

den dat hij zo burgerschap niet stimuleerde maar juist belemmerde. Burgerschap ging toch om deelneming aan de gemeenschap en oude lokale gemeenschappen waren toch juist de kringen waarmee burgers zich allereerst verbonden voelden? Die moest je de ruimte geven, politiek moest juist dicht bij de burgers blijven.¹²

De tegenstanders hadden de schijn tegen, want kwamen zij zo niet feitelijk op voor het belang van de lokale elites die de verkiezingen zouden kunnen bepalen als die zich afspeelden in hun eigen wereldje? Dat zat er zeker deels achter, maar ze hadden toch ook wel een punt, zeker in het licht van hoe de politiek in Nederland zich later zou ontwikkelen. De lokale banden moesten volgens liberalen verbroken worden. Vanaf het einde van de negentiende kwamen daarvoor deels verzuilde banden en partijbanden in de plaats. Toen de partijen de band met de kiezer aan het einde van de twintigste eeuw ook niet meer konden leggen, kwam het gemis aan echte lokale betrokkenheid weer meer naar voren.

Boze burgers

We kunnen natuurlijk moeilijk de boze burgers van nu die het gevoel hebben dat Den Haag hen op het platteland of in hun stadsbuurt over het hoofd ziet, op het conto schrijven van de grondwetsherziening van 1848. Maar als we die als grondslag beschouwen van de politiek in het moderne Nederland, wat vaak gebeurt, dan heeft het zin om ook na te denken over de *negatieve* consequenties van enkele keuzes die toen gemaakt zijn.

Ook zonder Thorbecke zouden de tendensen van centralisatie, nadruk op bestuur in plaats van vertegenwoordiging, en burgerschap als functie van de staat, in de Nederlandse politiek zijn gebleven. De manier waarop die tendensen zich hebben ontwikkeld, is echter wel beïnvloed door 1848, net zo goed als de ministeriële verantwoordelijkheid, de grondrechten en de werking van het parlement.

Henk te Velde *De keerzijde van de Grondwet van 1848*

Het burgerschap dat Thorbecke ambieerde, was zeker zelfstandig en actief, maar het veronderstelde eerder dat de burger zich met de problemen van de staat ging bezighouden dan de staat met die van de burger. De centralisatie van de staat en grote kiesdistricten voor verkiezingen deden weinig om aan te sluiten bij wat de kiezer in zijn eigen wereld

bewoog, en dat was ook niet de bedoeling. Het werkte om oligarchie en bekrompenheid te bestrijden, maar het had zijn nadelen. Om opnieuw de balans te vinden tussen de controlerende, wetgevende en vertegenwoordigende functies van de Tweede Kamer, moet de gehele erfenis van 1848 in ogenschouw worden genomen.

Noten

- 1 Vgl. Henk te Velde, 'Constitutionele politiek. De parlementair-politieke praktijk en de Grondwet van 1848', in: N.C.F. van Sas en idem (ed.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer: Kluwer 1998) 147.
- 2 Zie https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vklqlw5yh8jf/algemene_bepaling_grondrechten_en
- 3 Zie https://www.eerstekamer.nl/behandeling/20170606/stemmingsoverzicht_tweede_kamer/document3/f=vkijefbugnl5.pdf.
- 4 Henk te Velde, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbe-grip van de negentiende eeuw tot 1945', *BMGN – Low Countries Historical Review* 127 (2012) pp. 3-27.
- 5 Vgl. Lauren Lauret, Regentenwerk. Vergaderen in de Staten-Generaal en de Tweede Kamer, 1750-1850 (Amsterdam: Prometheus 2020); Henk te Velde, 'Staten-Generaal en parlement. De welsprekendheid van de Tweede Kamer', in: Remieg Aerts e.a. ed., *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam: Boom 2015) en andere stukken in dit boek.
- 6 Diederick Slijkerman, Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid. De verhouding tussen koning, kabinet, Kamer en kiezer, 1848-1905 (Amsterdam: Bert Bakker 2011).
- 7 Jeroen van Zanten, *Koning Willem II, 1792-1849* (Amsterdam: Boom 2013).
- 8 Dennis Bos, Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894 (Amsterdam: Bert Bakker 2001) hoofdstuk 1; M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland, 1840-1851* (Leiden: Universitaire Pers 1967).
- 9 Mathijs van de Waardt, De man van 1848. Dirk Donker Curtius (Nijmegen: Vantilt 2019). Over Thorbecke verder natuurlijk allereerst Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (Amsterdam: Prometheus 2018).
- 10 Verslag van de Grondwetscommissie aan de koning, door Thorbecke, in: J.R. Thorbecke, *De Briefwisseling* ed. G.J. Hooykaas en F.J.P. Sante-goets deel V (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis 1996) 517. Zie verder onder meer N.C.F. van Sas, 'Onder waarborging eener wijze constitutie. Grondwet en politiek, 1813-1848', in: Idem en Te Velde, *Eeuw van de Grondwet*.
- 11 J.R. Thorbecke, 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap' (1844), in: Idem, *Historische schetsen* (Den Haag: Nijhoff 1860).
- 12 Zie onder meer Corné Smit, 'Er is in het volk een hooger logica. De plaats en de positie van het volk in de staatsleer van de Nederlandse conservatieven (1850-1869)' (ongepubliceerde Research Master scriptie geschiedenis, Leiden 2019).

Van de regisseur

De voorstelling SNIKHEET neemt je mee naar een theatrale bewonersavond in Amsterdam-Noord met opstandige bewoners uit de volkswijken en idealistische nieuwkomers.

Parels voor de Zwijnen maakt community-theater op locatie over maatschappelijke thema's. Wat onze voorstellingen bijzonder maakt is dat we fictief drama en de rauwe werkelijkheid laten samenkomen. Professionele acteurs vertolken de fictieve rollen en amateurspelers uit de buurt vertellen een gedramatiseerde versie van hun eigen levensverhaal.

Sinds ik in 2016 in Amsterdam-Noord kwam wonen zijn de verschillen in dit stadsdeel boven het IJ me steeds meer op gaan vallen. Met de komst van nieuwe bewoners veranderde de openbare ruimte en werd de tweedeling tussen arm en rijk groter. Als theatermaker voel ik de noodzaak en urgentie om daarover voorstellingen te maken.

SNIKHEET maakt inzichtelijk en invoelbaar hoe de tweedeling tussen arm en rijk opspeelt bij de energietransitie. De ervaringen en ideeën van vooruitstrevende nieuwe bewoners van Amsterdam-Noord enerzijds en vertegenwoordigers van het armere volksdeel anderzijds vormen de basis van de voorstelling.

De setting is een openbare inspraakavond voor 'Noorderlingen'. De toeschouwers worden verwelkomd alsof zij op een bewoners-

bijeenkomst zijn afgekomen. Vrijwilligers schenken koffie en thee. Een glimlachende bestuurder babbelt wat met de binnenkomers. Op de achterwand wordt een spandoek opgehangen. Een ambtenaar probeert dat tegen te houden: 'Dit is een informatiebijeenkomst, we gaan hier géén actie voeren!'

De meeste spelers bevinden zich onder het publiek. Gejouw en gefluit uit het publiek als de stadsdeelbestuurder de bijeenkomst aftrapt. Hij houdt een bevlogen verhaal waarin het woord 'wij' nogal vaak voorkomt: 'WE staan op een klimaat-kruispunt! Laten WIJ als Noord-bewoners het voorbeeld nemen. WE gaan onze warmte eerlijk verdelen en ervoor zorgen dat iedereen die kan betalen. Met elkaar gaan WE ervoor zorgen dat Amsterdam Noord het eerste circulaire gebied van de stad en van het land wordt!'

Het roept bij de oude bewoners vooral woede en wanhoop op. Zij wonen in honderd jaar oude huizen waar nooit iets aan is gedaan. Ze kunnen de energierekening van hun slecht geïsoleerde huizen nu al niet meer betalen. En hoezo moet er worden gestemd over dit plan? Heeft hun stem er ooit toe gedaan?

Saskia Huybrechtse
Artistiek leider en regisseur Parels voor de Zwijnen

SNIKHEET

BRAINFRAME

Aletta is voor deze participatieavond uitgenodigd door Paul de bestuurder om te vertellen over haar bijzondere manier van leven in een drijvend dorpje watervilla's: de Zuivervloot.

Ze ziet zichzelf graag als een pionier in duurzaam wonen en is bijzonder trots op haar onafhankelijkheid.

Paul de bestuurder die de avond leidt, moest plotseling weg omdat hij geen oppas voor z'n kinderen heeft geregeld. Hij ligt in scheiding. Aletta heeft het even van hem overgenomen. Aletta staat voorin de zaal en legt aan Anna uit hoe bij hun in de wijk het circulaire brainframe werkt. Anna is 78 jaar en heeft nog de tijd meegeemaakt van gaspenningen en een meterkastje.

De andere personages zijn allemaal bewoners die naar de inspraakavond zijn gekomen. Ze zitten in de zaal en gebruiken de inspreekmicrofoons die op verschillende plekken in de zaal staan.

ALETTA

Maar eigenlijk hebben wij zo'n systeem bij de ZUIVERVLOOT Anna.

ANNA

Met penningen?

ALETTA

Nee nee, niet met penningen, dat is helemaal niet nodig. Het is het BRAINFRAME. Echt een heel slim systeem met al onze zonnepanelen, warmtepompen, huishoudelijke elektronica, opslagstations, afijn noem maar op, die staan allemaal met elkaar in verbinding. En alles wat we over hebben, verdelen we weer onder

elkaar. Dus als de buurman wat langer wil douchen, nou ja, dat heb ik daarnet al verteld. We weten dus precies hoeveel energie we allemaal verbruiken.

Dat is net als jij vroeger met je muntjes, Anna!

ANNA

Daar is die buurman weer. Werkt ie wel gewoon?

MOHAMED

Als ik het goed begrijp houdt iedereen elkaar in de gaten?

ANNA

Hey buurman, douche je niet te lang?

ALETTA

Zo gaat dat natuurlijk niet helemaal.

PAM

Afgelopen zomer tijdens de hitte stond iedereen op het heetst van de dag gewoon z'n tuin te sproeien en z'n plastic zwembad te vullen. Over een paar jaar staan wij hier ook uren in de rij voor een literdje water.

EVA

Afgelopen winter, begin maart om 8.30 uur 's ochtends! Ik was nog niet aangekleed. Gaat de bel. De energie coach...
'Goedemorgen, kijk is wat ik voor u bij me heb; een ZANDLOPER.'
'Een zandloper?'
'Ja, een zandloper mevrouw dan kunt u precies zien hoe lang je doucht.'

UIT HET THEATER: SNIKHEET

ANNA

5 minuten, toch?

EVA

Mag ik zelf uitmaken hoe lang ik douche.

ALETTA

Ach, dat is natuurlijk heel slim... thermostaat laaghouden...

EVA

Ik heb mijn verwarming al jaren laag! Je moet me zien zitten op de bank met dikke truien en beenwarmers onder een deken. En alles wordt maar duurder, alles het driedubbele. Hoe moet ik het allemaal betalen?

ALETTA

Misschien stoppen met roken?

EVA

Nou, ik dacht het niet, waar bemoei jij je mee?

ALETTA

Het is niet goed voor je.

PAM

Weet je hoeveel meststoffen en pesticiden er worden gebruikt voor een sigaret. Elke peuk die jij opsteekt is een dikke 'fuck you' naar alle kleinkinderen.

EVA

Laat ik die nou niet hebben.

PAM

Je kan ook je kat wegdoen?

EVA

Klaas?

Nu moet je echt even ophouden!

PAM

Ja wat. Die zijn zo vervuilend!

MOHAMED

Waarom neem je geen kippen, Eva?

LILA

Oh ja die zijn leuk en die kan je ook aaien.

MOHAMED

Die zijn al veganistisch.

ALETTA

Nou, veganistisch...nee.

LILA

Nee, ze eten ook wormen en insecten.

ALETTA

En je krijgt er een heleboel vliegen bij.

ANNA

En ratten en muizen.

Maar wel iedere dag een lekker vers eitje.

ALETTA

Egels, die moet je in je tuin zien te krijgen, moet je wel eerst je tegels uit je tuin halen, goed voor de biodiversiteit.

ANNA

Die beesten schijten je hele tuin onder! Waarom denk je dat ik tegels heb?

UIT HET THEATER: SNIKHEET

ALETTA

Ja, het zijn enthousiaste poepers.

ANNA

Nou, ik wil serieus even wat zeggen tegen al die mensen van wie ik geen tegel in m'n tuin mag. Mijn tegels blijven liggen waar ze liggen! Ik heb een scootmobiel en die parkeer ik lekker in mijn tuin op TEGELS! Het gaat al jaren goed, nooit problemen en nou moet het van die nieuwe burens anders... 'Goed voor de beestjes', zeggen ze dan. En dan met zo'n bekakte stem?! Ik heb ze gezegd: elke tegel die bij mij uit de tuin komt, gaat bij jou door de voorruit.

(Gejoel)

ALETTA

Maar we moeten verduurzamen om de aarde te redden. En echt alle kleine beetjes helpen. Ieder snippertje... Elke tegel.

EVA

Wie zijn hier nu de ECHTE grote vervuilers? Niet Anna met haar tuintegel of ik met mijn peuk en mijn Klaas. Ik HEB geen auto. Ik heb vier keer in mijn leven gevlogen...

PAM

Nou gaat het weer over vakanties en geld. DAT BOEIT NIET!

EVA

Nee, mij wel. Ik heb het namelijk niet.

ALETTA

Maar hoezo gaat het om geld! Daar gaat het bij mij niet over!

EVA

Het gaat alléén maar over geld!

Mijn belastingcenten zitten in jouw Tesla en subsidies voor jouw zonnepaneel. Duizenden! En wat krijg ik ervoor terug? Ik mag een paar meter folie af komen knippen voor achter m'n cv... op mijn knieën en met plakband de kieren dichtplakken van het achterstallig onderhoud, dat de Corporatie vertikt om uit te voeren. En ik krijg een zandloper! Om korter te douchen!

Dat bedenkt iemand die het probleem niet kent. Dat is een laffe sigaar uit eigen doos, die ik moet betalen met dankbaarheid.

Al die zogenaamde goedbedoelde adviezen, het is zo vernederend.

Dus kom me niet lastigvallen met dat we de aarde moeten redden, terwijl ik en mijn burens in de kou zitten. En nu ga ik even buiten een sigaretje roken.

COR VAN DE CORPORATIE

Cor is de 'liaison officer' bij de Corporatie, het contact tussen de woningbouwcoöperatie en de wijk in Noord. Hij heeft in de vorige scene uitgelegd hoe de omschakeling van gas naar stadswarmte zal gaan maar hij is eruit gegooid door Eva, een bewoonster die strijdt voor haar wijk en de bewoners.

Cor komt terug en staat in de deuropening van de zaal.

COR

Soms... soms droom ik van Amsterdam-Noord.

Echt. Dan droom ik dat alle bewoners weg zijn. Ik loop door de wijk en het is stil.

UIT HET THEATER: SNIKHEET

Alle auto's zijn weg.
 Jullie zijn allemaal weg.
 En ik... ik sloop hier alles.
 Ik heb zo'n sloopkogel in mijn hand en ik sla alles plat. Alles.
 Geen steen staat meer op de andere, al die ouwe rommel.
 Maar ook alle praatjes, de kletspraatjes over stiekeme afspraken die wij zouden hebben, het geklaag en het gezeur en al die herinneringen.
 En al het geld en de tijd dat dat allemaal gekost heeft.
 Ik ruim alles schoon op. En niemand klaagt, want er is niemand.
 En dan pak ik alle huisjes uit, gloednieuw, dat ze nog ruiken naar fabriek en dan bouw ik hier een gloednieuwe wijk, volgens de nieuwste Europese normen.

En dan komt er een trekker met een warmtebuis en ik leg die warmtebuis in de straat en ik sluit al die huizen een voor een aan.
 En dat iedereen en jullie allemaal dan terugkomen in die huizen, die warm zijn en droog en waar alles het gewoon doet.
 Jullie zouden naar mij toekomen en zeggen dank je wel Cor. Dank je wel dat je dit hebt geregeld.

IK BEN WEER DIE BOZE EVA

Eva loopt voor naar het midden van de zaal en vertelt een persoonlijk verhaal over haar strijd met de coöperatie en wat dat met haar doet.

EVA
 En nu ben ik zeker weer die boze Eva?
 Maar ik ben niet boos geboren.

Dat komt door al die plannen van jullie.
 Al die plannen en ambities.
 Die niet over ons gaan.
 Voor jou Paul is het je werk om plannen te maken.
 Voor jou zijn het plannen. Die mogen mislukken.
 Voor mij zijn die plannen mijn leven.
 Mislukken heeft consequenties.

Ik kan niet weg van die plannen van Paul.
 Ik kan niet op vakantie van Paul.
 Ik kan niet weg van KAN, of 'van het gas af.'
 Ja ik ben Eva, ik heb een grote mond.
 Maar niemand anders die het doet.
 Ik doe het niet voor mezelf.
 Ik verzin die plannen niet.
 De gemeente verzint iets, en hup ik moet weer in actie.

Wie van jullie maakt zich nu werkelijk druk om die grote groep die door het ijs zakt?

Ik moet het doen!

Ik spreek de hele dag met mensen als Paul.
 Zij gaan terug naar een lekker warm huis, maar ik keer weer terug in m'n koude schimmelwoning waar ik wel de volledige huur voor moet betalen.

Ik verhuis al veertig jaar van het ene slechte huis naar het andere slechte huis.
 Al veertig jaar krijg ik te horen.
 Eva, jij doet er niet toe.
 Maar zoals een kind recht heeft op een veilige omgeving heeft een bewoner recht op een veilig huis.

UIT HET THEATER: SNIKHEET

Ik ben opgestaan, ik ben langs alle huizen ge-
gaan, langs alle bewoners.
Ik heb een zwartboek gemaakt met foto's van
al die huizen.
Ik ben tegengewerkt en geïntimideerd door
de Corporatie.
Maar ik heb volgehouden.
En het is me gelukt.
Mijn wijk wordt na jaren knokken eindelijk
gerenoveerd.

ALETTA

Dat is toch geweldig!

(Anderen vallen bij)

EVA

En nu na alles wat ik voor elkaar heb gekregen
kan ik nu zeggen;
ik doe ertoe en mijn burens ook.
Wij doen er allemaal toe.
Er zijn zoveel mensen die het gevoel hebben;
ik doe er niet toe.
Ik heb toch geen geld.
Ik lever de maatschappij niets op.
Maar wij maken wel de wijk.
Doordat we naar elkaar omkijken.
En voor elkaar zorgen.

MOHAMED

We houden van je, strijder.

*De voorstelling Snikheet is tot eind oktober te zien op verschillende locaties in Amsterdam Noord.
Ga voor meer informatie naar www.parelsvoordezijnen.com*

- 3 *Redactioneel* Rare tijden
- 4 *Vrijmipo* **Vicky Francken** Grondbeginsel
- 6 *Column* **Paul de Beer** De nieuwe verzorgingsstaat
- 7 *Column* **Tim 'S Jongers** Meer dan wetenschap alleen
-
- 8 **Omslag in de zware industrie**
- 10 **Roel Berghuis & Sjoerd Brouns** Erop of eronder voor Tata Steel Nederland
- 20 **Vinzenz Bäumer Escobar** Het fossiele drama van Rotterdam?
- 28 **Mohammed Chahim, Agnes Jongerius & Arnold Tukker**
Wie gaat er straks het dak op?
-
- 36 **Wim Derksen** Tien plagen van het openbaar bestuur
- 42 *Column* **Noortje Thijssen** Verblind door het licht
- 43 **Paul Tang** Sociale media: weg van de ophef
- 50 *Column* **Jan Marinus Wiersma & Camiel Hamans** Een nieuwe wende
-
- 51 **175 jaar grondwet**
- 51 **Ruud Koole** De spiegel die wij onszelf voorhouden: de grondwet
- 60 **Henk te Velde** De keerzijde van de Grondwet van 1848
- 67 *Uit het theater* **Saskia Huybrechtse** SNIKHEET

9 789461 645722

vannenep